

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja osakond

Anne Ostrak
EESTI KIRJANDUSMUUSEUM 1940 – 1946
Bakalaureusetöö

Juhendaja: dotsent Anu Raudsepp

2019 Tartu

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Kirjandusmuuseum 1940-1941.....	7
1.1. Kirjandusmuuseumi töötajaskond	7
1.2. Ruumiprobleemid	8
1.3. Kirjandusmuuseumi tegevus esimesel tööaastal	9
1.3.1. Kreutzwaldi muuseumi rajamine Võrus	11
2. Kirjandusmuuseum Saksa okupatsioon ajal 1941-1944.....	13
2.1. Majanduslik olukord.....	13
2.2. Kirjandusmuuseumi liitmine Tartu Ülikooliga.....	14
2.3. Evakueerimine	16
3. Kirjandusmuuseum teise Nõukogude okupatsiooni alguses 1944-1946.....	21
3.1. Kirjandusmuuseumi majanduslik olukord.....	21
3.2. Reevakueerimine	22
3.3. Keelatud kirjandus ja erifondi küsimus	24
3.4. 1945. aasta kirjandusmuuseumi juhtkonna represseerimised.....	27
3.5. Alice Habermani esimene tööaasta.....	29
3.6. Kirjandusmuuseumi liitumine Eesti NSV Teaduste Akadeemiaga.....	33
Kokkuvõte	36
Summary.....	38
Kasutatud allikad ja kirjandus	40

Sissejuhatus

Eesti Kirjandusmuuseumi¹ ajalugu on oluline osa Eesti kultuuri- ja teadusloost, selle rikkalikud arhiivide kogud on meie rahvuskultuuri identiteedi kandjaks ja hoidjaks. 2019. aastal, mil arhiivraamatukogu tähistab 110. ning kultuurilooline arhiiv 90. sünnipäeva, puudub endiselt neid ühendava asutuse, Kirjandusmuuseumi, ajaloo üldkäsitlus. Käitlus oleks oluline eelkõige kirjandusmuuseumile endale ning tema töötajatele, kuid võiks pakkuda ka võrdlusmaterjali seni uuritud muuseumide ja arhiivide ajaloole.

Kirjandusmuuseum moodustati 1940. aasta septembris Eesti Rahva Muuseumi nelja institutsiooni baasil: Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA), Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA), Bibliograafia Asutis (BA) ning Arhiivraamatukogu (AR). Neist kõige vanem – arhiivraamatukogu loodi 1909. aastal Oskar Kallase eestvedamisel Eesti Üliõpilaste Seltsi raamatukogu põhjal. Arhiivraamatukogu põhiülesanne oli koondada kõik eestikeelsed trükised, baltica ning olulisemad väljaanded soomeugri rahvastest.² Bibliograafia Asutis loodi 1921. aastal ja selle põhiülesanne oli eesti ajakirjanduse sisu retrospektiivse bibliograafia koostamine.³ Eesti Rahvaluule Arhiivi asutas 1927. aastal Oskar Loorits, koondades rahvaluulealaseid kogusid, näiteks Jakob Hurda 162-köiteline vanavarakogu, Õpetatud Eesti Seltsi, Eestimaa Kirjandusliku Ühingu ja Eesti Kirjameeste Seltsi kogud. Põhiülesanneteks olid kogumine, korraldamine ja rahvaluule alaste teoste publitseerimine.⁴ Neist noorim, Eesti Kultuurilooline Arhiiv loodi 1929. aastal, kui ühendati Akadeemilise Ajaloo Seltsi, Eesti Kirjanduse Seltsi, Akadeemilise Kirjandusühingu ja Eesti Rahva Muuseumi käsikirjakogud. Eesmärk oli jätkata käsikirjaliste materjalide koondamist ja korraldamist.⁵ Kõikide arhiivide tegevust juhtisid kolleegiumid.

Historiograafia

Kirjandusmuuseumist perioodil 1940-1946 ei ole tervikliku käsitlust ilmunud. Rohkem on tähelepanu pööratud neljale ajaloolisele osakonnale, kuid asutust kui tervikut on uuritud napilt. Olemasolevad väljaanded on ilmunud nõukogude perioodil ning on sisult üksteist kopeerivad, markeerides vaid põhilisi sündmusi uuritava ajavahemiku jooksul. Enam on käsitletud

¹ Kirjandusmuuseum on kandnud periooditi erinevaid nimesid. Lihtsustamise huvides kasutatakse järgnevalt nimekuju „kirjandusmuuseum“.

² Rutt Hinrikus, „Kirjandusmuuseum rahvusliku arhiivina“, *Tulimuld*, 3 (1989), 120.

³ Virve Adamson, 1964. „ENSV TA Fr. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakond“, *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed* (Tartu: 1964) Tartu, 290-293.

⁴ Rutt Hinrikus, „Kirjandusmuuseum rahvusliku arhiivina“, *Tulimuld*, 3 (1989), 120.

⁵ Sirje Olesk, „Kirjandusest ja ajaloost, arhiivist ja teadusest. Tagasivaated“, *Mnemosyne teenistuses. Kogumik Eesti Kultuuriloolise arhiivi 75. aastapäevaks* (Tartu: Kroonpress, 2004), 12-13.

kirjandusmuuseumi asutamislugu, kuid puudub uurimus, milliseid ideoloogilisi ülesandeid pidi asutus täitma. Üldisematest käsitlustest on ilmunud kirjandusmuuseumi aastaraamatud⁶, millest uuritavat perioodi kajastavad August Palmi⁷ ja Richard Viidalepa⁸ artiklid kirjandusmuuseumi kultuurivarade evakueerimisest ning reevakueerimisest. Samuti Alice Habermani koostatud lühiülevaade,⁹ mis peamiselt keskendub kirjandusmuuseumi osakondade tööle, kuid mainib sissejuhatavalt asutuse esimesi tööaastaid. Ilmunud on kolm teatmikku,¹⁰ mille saatesõnades antakse napp ülevaade kirjandusmuuseumi kujunemisloost, peatudes vaid mõnel olulisemal faktil. Kõige põhjalikum ning osalt kirjandusmuuseumi ajaloole keskenduv on 50. aastapäevaks ilmunud juubelikogumik¹¹, mis muuhulgas koondab endiste töötajate mälestusi. Käesoleva uurimuse kontekstis leidsid nendest kasutust Mart Lepiku¹² ning Liis Raua¹³ meenutused. Kirjandusmuuseumi osakondade juubeliteks on ilmunud kolm mahukat käsitlust¹⁴, kus Sirje Oleski¹⁵ artikkel uurib Eesti Kultuuriloolise Arhiivi loomise ja kujunemislugu ning Merike Kiipus¹⁶ on koostanud arhiivraamatukogu kroonika. Perioodikas on ilmunud Rudolf Põldmäe¹⁷, Richard Viidalepa¹⁸, Ülo Tontsi ja Eva Aaveri¹⁹ artiklid kirjandusmuuseumi esimestest tööaastatest, mis samuti markeerivad vaid põhilisi sündmuseid ja fakte uuritaval perioodil, kuid ajastule omaselt ei saanud need tõetruult kajastada ideoloogilisi protsesse, mis sõjajärgsel perioodil kirjandusmuuseumis aset leidsid. Üliõpilastöödest on arhiivraamatukogu erifondi uurinud Heili

⁶ Esimene aastaraamat ilmus 1949. aastal. Alates 1957. aastast kannab pealkirja "Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed". Sarjas ilmunud 28 väljaannet. Vt lähemalt <http://www.folklore.ee/kirjastus/?aastarmt=1>

⁷ August Palm, „Arhiivraamatukogu evakuatsioon.“ *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed* (Tartu, 1974), 93-118.

⁸ Richard Viidalepp, „Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal“, *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed* (Tallinn, 1969) 169- 184.

⁹ Alice Haberman, „Riiklik Kirjandusmuuseum teadusliku uurimisbaasina“, *Riikliku Kirjandusmuuseumi Aastaraamat I* (Tartu: RK Teaduslik kirjandus, 1949), 5-31.

¹⁰ L. Laidvee, A. Nagelmaa, A. Palm, R. Põldmäe, H. Tampere, *Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum Teatmik* (Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1960); M. Kahju, O. Kõiva, L. Laidvee, E. Liiv, L. Raud, *Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum Teatmik* (Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1970); Peeter Olesk, Rein Veidemann, *Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum Teatmik* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982).

¹¹ Juurtega sajandite mullas. Kogumik F. R. Kreutzwaldi nim. kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks (Tartu: Tartu trükikoda, 1990).

¹² Mart Lepik, „Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1940-1945)“, *Juurtega sajandite mullas. Kogumik F. R. Kreutzwaldi nim. kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks* (Tartu: Tartu trükikoda, 1990), 27-35.

¹³ Liis Raud, Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1945-1955). *Juurtega sajandite mullas. Kogumik F. R. Kreutzwaldi nim. kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks* (Tartu: Tartu trükikoda, 1990), 37-44.

¹⁴ Kogumisest uurimiseni. *Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks* (Tartu: Bookmill, 2002); *Mnemosyne teenistuses. Kogumik Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 75. Aastapäevaks* (Tartu: Kroonpress, 2004); *Eesti Rahvuslik raamatukogu 100. Varamu lummuses* 2009 (Tartu: Greif, 2009).

¹⁵ Sirje Olesk, 2004. „Kirjandusest ja ajaloost, arhiivist ja teadusest. Tagasivaated“, *Mnemosyne teenistuses. Kogumik Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 75. Aastapäevaks* (Tartu: Kroonpress, 2004), 11- 38.

¹⁶ Merike Kiipus, „Kroonika“, *Varamu lummuses* (Tartu: Greif, 2009) 229-250.

¹⁷ Rudolf Põldmäe, „Kirjandusmuuseum aastail 1941-1942“, *Keel ja Kirjandus*, 6 (1985), 314- 319.

¹⁸ Richard Viidalepp, „Mälestusi Kirjandusmuuseumi taasavamisest 1945. aastal“, *Sirp ja Vasar*, 07.06.1985, 4.

¹⁹ Eva; Aaver, Ülo Tontsi, „Mälestuskilde esimesest viiest aastast“, *Edasi*, 26.12.1965, 2.

Kangust²⁰ ja Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude tsenseerimisest Kaisa Kulasalu.²¹ Stalinismiaegseid ümberkorraldusi Eesti muuseumides on analüüsinud Inge Kukk.²² Laiema taustsüsteemi saamiseks stalinismiaegsest kultuurpoliitikast on kasutatud Toomas Karjahärmi, Väino Sirgi²³ ning Olaf Kuuli²⁴ teoseid. Eesti raamatu keelustamist perioodil 1940-1990 ning nende tsenseerimisprotsesse analüüsib Kaljo-Olev Veskimäe²⁵.

Töö eesmärk

Ükski ülaltoodud teostest ei anna üksikasjalikumat ülevaadet kirjandusmuuseumi kujunemisest perioodil 1940-1946. Samuti on käsitlemata sõjajärgne ajajärk, mil ideoloogiline surve kirjandusmuuseumile kui kultuuriasutusele tugevnes. Käesolev uurimus püüab antud tühimikku täita, toetudes seni vähekasutatud arhiivallikatele, mis lisavad ja pakuvad täiendust senilmunule. Bakalaureusetöö eesmärk on anda ülevaade uue võimu tingimuses loodud, ent eestiaegsete traditsioonidega kultuuri- ja teadusasutuse arengust läbi keeruliste okupatsiooniperioodide, sealjuures uurides kui palju võim asutuse töösse sekkus ning milliseid ideoloogilisi ülesanded pidi kultuuriasutus täitma. Käesoleva uurimuse lähtepunktiks on 1940. aasta, mil kirjandusmuuseum ametlikult loodi ning piirneb 1946. aastaga juunikuuga, kui liituti Eesti NSV Teaduste Akadeemiaga. Valitud on periood 1940-1946, sest see oli asutuse väljakujunemise algfaasiks. Uurimus ei keskendu osakondade arengule ning neis tehtavale teadus- ning kogumistööle, vaid kirjandusmuuseumile kui tervikule. Tööolude kirjeldamisel on siiski põgusalt mainitud vaadeldaval perioodil ilmunud publikatsioone.

Allikad

Uurimuse peamiseks allikaks on Eesti Kirjandusmuuseumi asutuse arhiiv, mis jaguneb neljaks nimistuks. Enim on kasutatud nimistut nr 1, mis sisaldab asutuse töö käigus loodud ja saadud dokumente: erinevaid kirjavahetusi ametkondadega, korraldusi, protokolle, käskkirju, aruandeid alates 1937. aastast. Nimistu nr 2 sisaldab teiste säilikute hulgas kirjandusmuuseumi töötajate isiklikke toimikuid. Väiksemas ulatuses on kasutatud nimistut nr 4, mis sisaldab ametiühingu dokumente. Toetavateks materjalideks olid Eesti Kultuuriloolise Arhiivi isikufondid,²⁶ millest on

²⁰ H. Kangust, „Erihoid Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus 1940-1990“, diplomitöö, Tallinna Pedagoogikaülikool, juhendaja K. Veskimägi, Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 1996, 83 l.

²¹ K. Kulasalu, „Ropp ja riigivastane: rahvaluulekogude tsenseerimisest Eestis hilisstalinismi perioodil“, magistratöö, Tartu Ülikool, juhendaja Ergo-Hart Västriku, (Tartu: Tartu Ülikool, 2013), 149 l.

²² I. Kukk, „Kui Kremli täht valgustas muuseumi. Stalinismiaegsetest ümberkorraldustest Eesti muuseumides“, *Akadeemia*, (2009), 4, 690–702.

²³ T. Karjahärm, V. Sirk, Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940-1987 (Tallinn: Argo, 2007).

²⁴ O. Kuuli, Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940-1954), (Tallinn, 2007).

²⁵ K.-O. Veskimägi. Nõukogude uuelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed (Tallinn, 1996).

²⁶ Eesti Kultuurilooline Arhiiv Mart Lepik fond 315, August Palm fond 286.

leitud käsikirjalisi materjale ning kirjavahetust. Lisainformatsiooni saadi kõrgemal seisvate institutsioonide nagu Tartu Ülikooli²⁷, ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi²⁸, Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu²⁹ ja Kultuurhariduslike Asutuste Komitee³⁰ arhiivifondidest Rahvusarhiivis.

Töö ülesehitus

Lähtudes kronoloogilisest järjestusest jaguneb uurimus kolme peatükki. Neist esimene keskendub aastatele 1940-1941, milles antakse läbilõige kirjandusmuuseumi tegevusest esimesel nõukogude okupatsiooni perioodil. Tutvustatakse kirjandusmuuseumi loomislugu, töötajaskonda ning tuuakse välja põhiküsimused, millega asutus esimestel tööaastatel kokku puutus. Teine peatükk keskendub Saksa okupatsiooni perioodile ning kolmas taaskehtestatud nõukogude korra esimestele aastatele. Vaadeldakse sõjajärgseid tingimusi ja olusid, sealjuures keskendutakse ideoloogilise surve tugevnemisele, mis väljendus represseerimistes ja arhiiviainesele juurdepääsu piiramises.

²⁷ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), fond EAA.2100.

²⁸ RA, fond ERA.R-14.

²⁹ RA, fond ERA.R-1.

³⁰ RA, fond ERA.R-1570.

1. Kirjandusmuuseum 1940-1941

1940. aasta suvel okupeeriti Eesti alad ning liideti Nõukogude Liiduga. Algas ulatuslik sovetiseerimine, mille eesmärgil natsionaliseeriti nii riiklikud kui ka kodanikualgatuslikud struktuurid.³¹ 23. augustil 1940 võeti vastu dekreet „Eramuuseumide riigistamise seadus“, mis sätestas eramuuseumite tegevuse lõpetamist ning varade üleandmist riigi omandisse. Ümberkorraldamist hakkas ellu viima Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat, mille teaduse ja kunsti osakonnale enamik muuseume allutati.³²

Varem sihtasutusena töötanud Eesti Rahva Muuseum (ERM) paiknes seni kahes majas: Raadil, kus mõisa peahoones asus ekspositsioon, muuseumi direksioon ja etnograafilised kogud ning Aia (praeguse Vanemuise) tänaval, kus asusid raamatupidamine ning neli osakonda. Uut muuseumide süsteemi hakkasid hariduse rahvakomissariaadis välja töötama hariduse rahvakomissar Nigol Andresen, ERMi direktor Ferdinand Linnus ning Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhataja Mart Lepik. ERMi riigistamisel otsustati muuseum jagada kaheks: Riiklik Etnograafia Muuseum Raadile ning Riiklik Kirjandusmuuseum koos Eesti Rahvaluule Arhiivi, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi, Bibliograafia Asutise ning Arhiivraamatukoguga Aia tänavale. 11. septembril 1940 asutati Riiklik Kirjandusmuuseum ning ametlikult alustati tegevust 1. novembrist. Eesti Bibliograafia Asutisest sai bibliograafia osakond, Eesti Rahvaluule Arhiivist folkloristlik ja Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist käsikirjade osakond, arhiivraamatukogu säilitas oma endise nime.³³ Direktoriks määrati Mart Lepik.³⁴ Kirjandusmuuseumi loomisel võeti eeskujuks NSV Liidu Teaduste Akadeemia Kirjanduse Instituut, kuhu oli samuti koondatud nii materjalide kogumine kui selle põhjal tehtav teadustöö.³⁵

1.1. Kirjandusmuuseumi töötajaskond

Juba nõukogude okupatsiooni esimestel aastatel alustati muuseumites eestiaegse kaadri asendamist ideoloogiliselt sobivama vastu. Nii arreteeriti 1941. aasta suvel ja saadeti vangilaagrisse Riikliku Kunstimuuseumi direktor Villem Raam³⁶, kui ka ERMi direktor Ferdinand Linnus, kes suri aasta hiljem eeluurimisvanglas Gorki oblastis.³⁷

³¹ T. Karjahärm, V. Sirk, Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940-1987, 184.

³² *Hariduse Rahvakomissariaadi Teataja*, 27.09.1941, 182.

³³ Rudolf Põldmäe, „Kirjandusmuuseum aastail 1941-1942“, *Keel ja Kirjandus*, 6 (1985), 1315.

³⁴ EKM nimistu 1, säilik 3, leht 210: Hariduse Rahvakomissari 16.09.1940 otsus Riikliku Kirjandusmuuseumi direktori ametisse nimetamise asjus.

³⁵ P. Olesk, R. Veidemann, *Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum Teatmik*, 5.

³⁶ I. Kukk, Kui Kremli täht valgustas muuseumi: stalinismiaegsetest ümberkorraldustest Eesti muuseumides, 3.

³⁷ Halliki Uibu, „Eesti Rahva Muuseum Rahvuskultuuri säilitajana aastail 1941-1944“, *Kultuur Eestis sõja-aastail 1941-1944*, (Tallinn: OÜ Valipress, 1998) 104.

Situatsioonis, kus olulisemaks teguriks võis kujuneda inimese poliitiline meelsus kui tema erialased oskused, õnnestus Lepikul säilitada ERMi aegne töötajaskond. Osakonnajuhatajatena jätkasid arhiivraamatukogus Richard Antik ning folkloristlikus osakonnas Oskar Loorits. Käsikirjade osakonna juhatajaks sai endine Eesti Rahvaluule Arhiivi teaduslik töötaja Rudolf Põldmäe. Bibliograafia osakonna juhatajaks August Palm, kes tuli juhtkonnast ainsana väljastpoolt maja, kuid oli varasemalt olnud ametis Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juures.³⁸ Ainsana eelmistest osakonnajuhatajatest lahkus Oskar Urgart, kes juhtis bibliograafia osakonna tööd. Siirdudes Riikliku Kirjastuse „Ilukirjandus ja Kunst“ asedirektoriks, hiljem määrati ta EK(b)P Keskkomitee propaganda ja agitatsiooniosakonna instruktoriks kirjandus- ja kunstiküsimuste alal.³⁹ Riiklik Kirjandusmuuseum alustas 25 töötajaga, sealhulgas kuulus juhtkonda direktori esimeseks asetäitjaks määratud Rudolf Põldmäe ning teiseks asetäitjaks sekretär Evald Uustalu.⁴⁰

Seega moodustas kirjandusmuuseumi tuumiku Eesti Vabariigi ajal ülikoolihariduse omandanud humanitaarid, kes peamiselt olid õppinud eesti keelt, kirjandust ja rahvaluulet. Enamus neist kuulus erinevatesse erialaühingutesse nagu Eesti Kirjanduse Selts ja Õpetatud Eesti Selts, mitmed olid üliõpilasseltsi Veljesto liikmed.

1.2. Ruumiprobleemid

4. septembril 1940 kuulutas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu kõik arhiividokumendid riigi omandiks.⁴¹ Kirjandusmuuseumi arhiivide üheks põhitegevuseks esimese nõukogude aasta jooksul sai likvideeritud kirjastuste, üliõpilasseltside ja teiste asutuste ning eraisikute arhiivide üle võtmine ja korrastamine. See tõstatas teravalt üles ruumiprobleemi. Varasemalt kasutati Aia 42 maja kogude paigutamiseks ning tööruumideks, uue asutuse loomisega tuli majja paigutada kantselei ning leida ruumi uuele töötajaskonnale. Folkloristlik osakond paiknes lugemissaalis, mistõttu oli ruum uurijatele piiratud. Osad töötajad olid sunnitud töötama poolpimedates hoidlates. Puudusid ruumid näituste ja püsivate väljapanekute tarbeks. Lepik soovis esmalt kirjandusmuuseumile saada korporatsioon Ugala natsionaliseeritud konvendihoonet, kuid see anti Tartu Riikliku Ülikooli kasutusse.⁴² Mõningase leevenduse tõi Aia 44 õuemaja kasutuselevõtt, millest said bibliograafia osakonna ruumid.

³⁸ RA, fond ERA.R-1570, nimistu 1, säilik 114, l 1.

³⁹ Mall Reinold, „Oskar Urgati teest ja tööst 80. Sünnipäeva puhul“, *Keel ja Kirjandus*, 10 (1980), 596.

⁴⁰ EKM n 1, s 3, Riikliku Kirjandusmuuseumi direktori ettepanek ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi Teaduse-ja Kunsti Osakonnale 12.11.1940, l 223.

⁴¹ Aigi Rahi Tamm, „Arhiivid Nõukogude repressiivaparaadi teenistuses. “Poliitvärvingute” kartoteek Eestis 1940-1956, *Ajalooline Ajakiri* (2009) 1/2 (127/128) 123.

⁴² EKM, n 1, s 3, ENSV, l 365: Hariduse Rahvakomissariaadi Teaduse-ja Kunsti Osakonna kiri ENSV Riikliku Kirjandusmuuseumi direktorile 14.10.1940.

Järgmisena sooviti saada kirjandusmuuseumi lähedal asuvat Õpetaja 3 asuvat EELK Maarja koguduse natsionaliseeritud maja. Natsionaliseeritud majade kasutamise üle otsustas Eesti NSV Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaat, kes ei soovinud seda kirjandusmuuseumi kasutusse anda, sest koguduse maja oli ehitatud eluruumiks.⁴³

Ruumide küsimus päädis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Esimehe asetäitja Eduard Pällile kirjutamisega,⁴⁴ mille tulemiks oli 11. aprilli 1941. a ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus, mis andis Õpetaja tn 3 maja Hariduse Rahvakomissariaadi valdusesse, kasutamiseks Riiklikule Kirjandusmuuseumile.⁴⁵

1.3. Kirjandusmuuseumi tegevus esimesel tööaastal

Uus võim tõi kaasa uued nõuded ja arusaamad. Sisulise töö osas kehtestati kirjandusmuuseumi peamisteks ülesanneteks koguda, säilitada, läbi töötada ja avaldada esmajoones Eesti NSV ja NSV Liidu rahvaste kirjanduslikku loomingut ning sellega seotud materjale kultuuriloolisel alal.⁴⁶ Lisaks oodati eriti just haridus- ja kultuuriasutustelt programme, et tähistada tähtsaid nõukogude tähtpäevi, mille sisu vastava komitee poolt eelnevalt kinnitati ning vajadusel ümber tehti. Nii püüti ka kirjandusmuuseumis tähistada oktoobrirevolutsiooni aastapäeva näituse korraldamisega, mida näiliselt üsna innukalt koos ERMi, Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogu ja Eesti NSV Riikliku Keskarhiivi Tartu osakonnaga korraldama asuti.⁴⁷ Hiljem otsustati, et materjalide rohkuse ja vähese aja tõttu suuremat ühishäitust ei korraldata, vaid iga asutus organiseerib kitsama väljapaneku.⁴⁸ Ruumipuuduse tõttu jäi see kirjandusmuuseumis korraldamata. 1941. a näituseplaani teostamise osas seadis Lepik tingimuseks, et neid korraldatakse vaid siis, kui laheneb asutuse lisaruumi küsimus.⁴⁹

1941. aasta veebruaris loodi eraldi Riikliku Kirjandusmuuseumi Ametiühingu Komitee, mille esimeheks sai folkloristliku osakonna teadustöötaja Herbert Tampere.⁵⁰ Ametiühingu esmane ülesanne oli luua seinaleht, ametiühingu raamatukogu ning punanurk. Raamatukogu sisustati poliitiliste ajalehtede ning teostega nagu kommunistliku partei ajalugu, Karl Marxi „Kapital“ jms. Seinalehe nimeks sai „Muuseumirahva hääl“. August Palmi mälestuste kohaselt oli seinaleht

⁴³ EKM, n 1, s 3, l 374: M. Lepiku kiri Hariduse Rahvakomissariaadi Teaduse- ja Kunsti Osakonnale 29.01.1941.

⁴⁴ RA, ERA.R-14.1.441, l 69: Hariduse Rahvakomissari asetäitja Aleksander Valsineri ja Hariduse Rahvakomissariaadi Kõrgema Hariduse osakonna juhataja Karl Saareti kiri Rahvakomissaride Nõukogu Esimehe asetäitjale Eduard Pällile 31.03.1941.

⁴⁵ RA, ERA.R-14.1.441, l 170.

⁴⁶ EKM, n 1, s 3, l 147: NSV Hariduse Rahvakomissariaadi Teaduse ja Kõrgema Hariduse osakonna määrus.

⁴⁷ EKM, n 1, s 3, l 31: Erinevad kirjad ja lepingud, protokoll Oktoobrirevolutsiooni 23 aastapäeva pühitsemise puhul.

⁴⁸ EKM, n 1, s 3, l 34: Protokoll seoses oktoobrirevolutsiooni 23 aastapäeva pühitsemise puhul 02.11.1940.

⁴⁹ EKM, n 1, s 3, l 590: Riikliku Kirjandusmuuseumi 1941. aasta töökava.

⁵⁰ EKM, n 4, s 1, l 2-3: Ametiühingu Komitee koosolekute protokollid.

punaste tähtpäevade puhul sisult vastav – näiteks pühendatud Lenini surma aastapäevaks. Üldiselt püüti siiski seinalehte hoida pigem asjaliku ning muuseumi tööd kajastava tegemisenä.⁵¹ Töökavva lisandus eraldi sektsioon „poliitharidustöö teenistujate hulgas“, mis nägi ette Üleliidulise Kommunistliku Partei ajaloo lühikursustest ning avalike marksismi-leninismi loengutest osavõtmist kui ka regulaarseid asutusesiseid poliithariduslike koosolekute korraldamist. 1941. aasta maikuu aruandest selgub, et poliitharidustöö puhul on tegeletud ainult ametiühingu komitee loomisega. Ilmselt vastavatest koosolekutest osa võtmist rangelt ei kontrollitud, sest ka August Palmi sõnul ei osalenud ta „võimatute lektorite“ tõttu avalikel poliitloengutel.⁵²

1940. aasta sügisel loodi esimesed keelatud kirjanduse nimekirjad. Nende alusel tuli kommunistlikule režiimile mittesobiv kirjandus eemaldada raamatupoodidest ning nii avalikest kui ka kooliraamatukogudest.⁵³ Antud nõue küll esmalt kirjandusmuuseumi arhiiviraamatukogu ei puudutanud, kuid 1941. aasta töökavast selgub, et aasta alguseks on põhifondist osa keelatud kirjandust siiski eemaldatud.⁵⁴ Samas oli hariduse rahvakomissariaadi eriloaga lubatud kirjandusmuuseumile üle anda endiste üliõpilaskonventide raamatuid, mis samuti sisaldasid keelatud kirjandust.⁵⁵ Perioodil 1940-1941 ei olnud veel ametlikult loodud raamatukogude juurde eriosakondi, kuid kaudselt täitsid seda funktsiooni Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogu ning Tallinnas asuv Eesti NSV Riiklik Raamatukogu.⁵⁶

Uus võim hakkas piirama ligipääsu ka arhiiviainese uurimisele. 1941. a kevadel hakati keelustama koosseisuväliste isikute sissepääsu muuseumi hoiuruumidesse, võõrastel oli keelatud esemete omavoliline kopeerimine ja pildistamine. Antud tegevus oli lubatud vaid hariduse rahvakomissariaadi loaga.⁵⁷

Teadustöös pidi tegelema propagandalistlike teemadega, näiteks tuli Eesti NSV Võitleva Usuvastase Liidu poolt koostada ja avaldada publikatsioon „Rahva pilkeid kirikust ja usust“.⁵⁸ Eraldi publikatsioonini ei jõutud, kuid Rudolf Põldmäelt ilmus ajakirjas Eesti Keel ja Kirjandus artikkel „Kirik ja pastor Eesti rahvanaljandites“. Samuti keelati väljaande „Vana kannel IV“ saksakeelse resümee avaldamine.⁵⁹ Üldiselt jätkuks sisuline töö vanaviisi: arhiivides korrastati materjale ning jätkati pooleli olevate käsikirjade koostamist. 1941. aasta maikuuks oli jõutud

⁵¹ Eesti Kultuurilooline Arhiiv (edaspidi EKLA), fond 286: 80: 2, August Palmi päevaraamatud, l 100-101.

⁵² Samas, l 100.

⁵³ K.-O. Veskimägi. Nõukogude uuelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed, 126-127.

⁵⁴ EKM, n 1, s 3, l 591: Riikliku Kirjandusmuuseumi 1941. aasta töökava.

⁵⁵ RA, ERA.R-14.1.461, l 3.

⁵⁶ K.-O. Veskimägi, Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed, l 130.

⁵⁷ EKM, n 1, s 3, l 154: ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi Teaduse ja Kõrgema Hariduse osakonna korraldus.

⁵⁸ RA, ERA.R-14.1.462, l 25.

⁵⁹ EKM, n 1, s 8, Mart Lepiku kiri haridusdirektoriumile 29.11.1941, nummerdamata lehed.

avaldada kolm väljaannet: Rudolf Põldmäe „Eesti rahanaljandid I. Inimese eluperioodid“, Oskar Looritsa „Endisi Eesti elu-olu II“ ning Herbert Tampere „Vana kannel IV“.⁶⁰ Ilmus mitmeid rahvaluulealaseid artikleid ajakirjas Eesti Keel ja Kirjandus nt Richard Viidalepalt „Kildsaun ja muid endisaegseid külanoorsoo kooskäimisi“⁶¹ ning Erna Normanilt „Eesti mõistatuste repertuaarist“⁶² Käsikirjade osakonnas oli valmis C. R. Jakobsoni kirjavahetuse käsikiri, kuid trükki see paraku ei jõudnud.⁶³

1.3.1. Kreutzwaldi muuseumi rajamine Võrus

Seoses erialaseltside likvideerimisega suleti Võrus asuv F. R. Kreutzwaldi mälestuste jäädvustamise selts ning Tallinnas Eduard Vilde samanimeline selts. Kirjandusmuuseum pidi hariduse rahvakomissariaadi poliitosakonna käsul looma muuseumisse eraldi Eduard Vilde osakonna.⁶⁴ Kuigi seda ei loodud, tegeleti Vilde ainesega: 1941. a tööplaan nägi ette uurimistööd Vilde eluloo lisanduseks ning kirjaniku näituse koostamist nii muuseumis kui Moskvas, ühenduses planeeritava dekaadiga.⁶⁵ Jäid ära nii dekaad kui näitus: töökavasse on lisatud märkus „edasi lükatud teise ja kolmandasse kvartalis, kuna Moskvas jääb näitus ära. Selle asemel tehtud eeltöid teises kvartalis ettenähtud Kreutzwaldi näituse plaanide koostamiseks“.⁶⁶ Hariduse rahvakomissariaadi ülesandel pidi kirjandusmuuseum korras hoidma Võrus asuvat Kreutzwaldi kodumaja ning rajama sinna memoriaalmuuseumi.⁶⁷ Uut muuseumit asus korraldama ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi Muuseumide Osakonna inspektor Hugo Peets juba 1940. aasta lõpus. Sooviti, et see oleks võimalikult autentne, mistõttu alustati ulatuslikku remonti ja ümberkorraldustöid, info saamiseks küsitleti vanemaid elanikke ning otsiti arhiivandmeid. Ekspositsiooni loomine jäi kirjandusmuuseumi töötajate Rudolf Põldmäe ja Aino Undla-Põldmäe ülesandeks. Muuseum avati 28. juunil, kuid juba juuli alguses vallutati Võru linn ning muuseumihoone võeti Saksa sõjaväe poolt üle.⁶⁸

Kuigi kirjandusmuuseum oli uue võimu tingimustes loodud kultuuriasutus, säilisid osakondades väljakujunenud funktsioonid ja traditsioonid. Arhiivide eemaldamine ERMst oli vaid vormiline. Nõukogude võim sekkus asutuse töösse propagandistlikel eesmärkidel ning tehti esimesed sammud ideoloogiliselt mitte sobiva kirjanduse eemaldamiseks arhiivraamatukogust. Kuid

⁶⁰ EKM, n 1, s 3, l 596: Aruanne Riikliku Kirjandusmuuseumi 1941. a töökava I kvartali täitmise kohta.

⁶¹ Artikkel ilmus ajakirjas „Eesti keel ja kirjandus“, nr 1, jaanuar 1941.

⁶² Artikkel ilmus ajakirjas „Eesti keel ja kirjandus“, nr 3, märts 1941.

⁶³ R. Põldmäe, „Kirjandusmuuseum aastail 1941-1942“, 318.

⁶⁴ RA, ERA.R-14.1.462, l 34.

⁶⁵ EKM, n 1, s 3, l 587;590: Riikliku Kirjandusmuuseumi 1941. a töökava.

⁶⁶ Samas, l 590.

⁶⁷ RA, ERA.R-14.1.462, l 34.

⁶⁸ R. Põldmäe, „Kirjandusmuuseum aastail 1941-1942“, 319.

enamasti jätkus muuseumi igapäeva töö endist viisi ning selle üle ranget kontrolli ei kehtestatud. Seda tõendas eestiaegse kaadri säilitamine ning varem alustatud käsikirjade ilmumine.

2. Kirjandusmuuseum Saksa okupatsioon ajal 1941-1944

2.1. Majanduslik olukord

1941. aasta suvel jõudis Teise maailmasõja rindetegevus Tartusse. Pommitamisest põhjustatud tulekahjud kestsid 10.-25. juulini. Muuseumi varade kaitmiseks tühistati töötajate suvepuhkused ning seati sisse alaline valvekord, mille pikkuseks määrati kaheksa tundi. Ringiliikumise osas tuli olla täpne, et mitte sattuda vastuollu öise liiklemiskeeluga.⁶⁹

Mart Lepik asus koos kirjandusmuuseumi kojamehe ning majahoidjaga elama asutuse ruumidesse, et tagada majas alaline valve ning kaitsta seda tuleohu eest. 12. juunil põlesid kirjandusmuuseumi naabermajad Aia 46 – Tartu Ülikooli instituudi õuel paiknenud katseloomade hoone ning Aia 36 – toonane Mellini erahaigla.⁷⁰ Pommitabamuse sai Maarja kirik koos endise koguduse majaga, mis oli Kirjandusmuuseumi ekspositsiooni hooneks. Maarja kiriku põlenguga tekkis kõige suurem sõjaajal tekkinud kahju kirjandusmuuseumi kogude osas – sisse põles Päevalehe arhiiv, mis oli jõutud koguduse majja hoiule viia.⁷¹ Õnne kombel pääses kirjandusmuuseumi põhihoone vaid mõne purunenud akna ning granaadikildudest viga saanud katusega.

25. juuliks olid Saksa väed Tartu vallutanud ning kõrgem võim kuulus kuni rinde eemaldumiseni Saksa sõjaväelastele. Detsembris anti kogu võim sakslastest koosnevale tsiviilvalitsusele, mille juhtimisel ja kontrollimisel alustas tööd Eesti Omavalitsus. Selle juhiks määrati Hjalmar Mäe, kes koordineeris haridusdirektoriumi tööd, mille pädevusse kuulusid nii hariduse- kui kultuurialased küsimused.⁷² Kuni haridusdirektoriumi moodustamiseni tegeles Tartus riiklike asutuste sh muuseumite töö korraldamisega ajutine linnavalitsus, millelt saadi rahalist abi sõjajärgsete purustuste ning töötasu maksmiseks. Samuti määras Tartu Linnavalitsus 1941. aasta augustis Lepiku kirjandusmuuseumi ajutiseks korraldajaks.⁷³

Sõjaolude poolt põhjustatud majanduslikud raskused sundisid haridusdirektoriumit kärpima majanduslikult mittetootvate asutuste eelarvet.⁷⁴ Kui 1941. aasta augustis oli kirjandusmuuseumi koosseisus 29 töötajat, siis novembriks tuli seda vähendada 21 inimeseni. Samuti soovis haridusdirektoriumi liita tehnilise tööjõu parema ärakasutamise ja administratiivkulude

⁶⁹ EKM, n 1, s 3, l 79: ENSV Hariduse Rahvakomissari käskkiri 23.06.1941.

⁷⁰ Riho Lahi, „Tartu pommitamine 9.- 25. juuli 1941“, *Postimees*, 13.07.1943, 3.

⁷¹ Mart Lepik, 1990. „Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1940-1945)“, *Juurtega sajandite mullas. Kogumik F. R. Kreutzwaldi nim. kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks*, 31.

⁷² Andrus Kasekamp, Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvuseeni (Tartu: Ilmamaa, 2005), 198-199.

⁷³ M. Lepik, „Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1940-1945)“, 32.

⁷⁴ EKM, n 1, s 8, Haridusdirektoriumi kiri Riiklikule Kirjandusmuuseumile 11.10.1941, nummerdamata lehed.

kokkuhoiuks kirjandusmuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna. Asutuste koondamiseks anti vabad käed: kas kõik kolm asutust liita vastavate eriosakondadega Tartu keskmuseumiks, liituda Eesti Omavalitsuse Tartu keskarhiivi alla või Eesti Rahva Muuseumiga. Hädaavajalikeks töödeks lubati ka majandusdirektoriumilt tarvilikult põhjendatud taotlusega avanssi.⁷⁵ Asutused jäid tänu juhtide vastuseisule siiski liitmata. Majanduskulu kokkuhoiu asemel oleks see häirinud kolme erineva institutsiooni edaspidist tööd. Majandusliku lahendusena paigutati kirjandusmuuseumi teaduslik töäjõud vanema tehnilise töäjõu kohale, kehtestades astme võrra madalama töötasu. Sealjuures jätkas osa töötajaskonnast väiksema koormusega.⁷⁶ Antud otsuse puhul loodeti, et tegemist on ajutise olukorraga ning ilmselt arvas Lepik, et vastasel korral ei oleks lubatud kirjandusmuuseumil tööd jätkata. Haridusdirektorium kinnitas antud ettepaneku koos 1942. aasta eelarvekalkulatsioonidega.⁷⁷

2.2. Kirjandusmuuseumi liitmine Tartu Ülikooliga

1942. aasta sügisel algatati kriminaaljuurdlus arhiivraamatukogu juhataja Richard Antiku vastu. Antik oli otsustanud avada vanaraamatu kaupluse. Sõja tõttu oli kirjandusmuuseumile üle antud mitmeid kogusid, mille kohta ei olnud jõutud teha üleandmisakte ega nimestikke. Antikut jälgides selgus, et tööle ilmus ta tühja kohvriga ning lahkus raamatuid täis kohvriga. Samuti leiti ta töölaual olevatest raamatutest ilmsed ex librise eemaldamise tunnused, ka selliseid, millele oli tiitellehele auk sisse lõigatud, mis andis alust arvata, et raamatust on templijäljend või raamatunumber välja lõigatud. Lepik informeeris toimuvast haridusdirektoriumi haridusosakonna juhataja abi dr Juhan Vasarat.⁷⁸

Olukord päädis 5. oktoobri 1942. a. haridusdirektori otsusega, millega saadeti Antik juurdluse lõpuni puhkusele ja tal keelati kirjandusmuuseumi ruumides viibimine. Arhiivraamatukogu juhataja ülesanded pidid üle võtma bibliograafia osakonna juhataja August Palm.⁷⁹ Sügisel Lepik loobus süüdistusest ning novembris palus Antik end vabastada arhiivraamatukogu juhataja kohalt.⁸⁰ Antud vahejuhtum oli äratanud ka Eesti Julgeolekupolitsei ja SD huvi: juulis oli kaasa viidud kogu muuseumi töötajaskonna teenistuskirjad.⁸¹ Võimalik, et antud vahejuhtum andis haridusdirektoriumile ettekäände kirjandusmuuseumi kui iseseisva asutuse likvideerimiseks, sest

⁷⁵ EKM, n 1, s 8, Haridusdirektoriumi kiri Riiklikule Kirjandusmuuseumile 11.10.1941 pöördel, nummerdamata lehed.

⁷⁶ EKM, n 1, s 8, Lepiku vastus 21.10.1941 Haridusdirektoriumi 11.10.1941 kirjale, nummerdamata lehed.

⁷⁷ Samas, Eesti Omavalitsuse Haridusdirektoriumi kiri kirjandusmuuseumile 02.12.1941, nummerdamata lehed.

⁷⁸ EKM, n 1, s 19, l 166-168: M. Lepiku kaebus Tartu Ringkonnakohtu prokuröörile 19.08.1942.

⁷⁹ EKM, n 1, s 7, l 36: Direktori käskkirjad 23.10.1940-01.06.1946.

⁸⁰ RA, EAA.2100.2.28, l 37.

⁸¹ EKM, EKLA, f 286: 80: 2, l 125: August Palmi päevaraamat.

liitmist teiste muuseumidega oli kaalutud juba varem. Kindlasti ei saa väita, et Richard Antik oli liitmise ainupõhjustajaks.

9. oktoobril tehti haridusdirektoriumis otsus kirjandusmuuseumi kui iseseisva asutuse likvideerimise kohta. Haridusdirektorium andis korralduse ühendada arhiivraamatukogu, käsikirjade ja bibliograafia osakonnad Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) Raamatukoguga ning rahvaluule osakond muuta iseseisvaks instituudiks ülikooli filosoofiateaduskonna juures. Muuseumi personal ning poolaasta eelarve anti rektori käsutusse, samuti liideti ülikooliga kogud ja muud muuseumi varad.⁸²

Gustav Ränk sai loodava Rahvaluule Instituudi ajutiseks juhatajaks ning alustas üleviimise organiseerimist.⁸³ 11. detsembriks oli ülikool rahvaluule kogud üle võtnud.⁸⁴

Detsembri alguseks olid ka arhiivraamatukogu, käsikirjade ning bibliograafia osakondade varad üle antud TRÜ raamatukogule.⁸⁵ Bibliograafia ja käsikirjade osakond muutusid eraldi TRÜ raamatukogu osakondadeks, arhiivraamatukogust sai TRÜ raamatukogu harukogu. Detsembris esitas raamatukogu juhataja Friedrich Puksoo ülikooli rektorile ettepaneku nimetada käsikirjade osakond ümber kultuurilooliseks osakonnaks. Lisaks käsikirjadele kogutakse pildimaterjali ning antud nimetust kanti enne Riikliku Kirjandusmuuseumi asutamist.⁸⁶ Samuti hakkas üle viidud rahvaluule arhiiv kandma oma esialgselt nimetust Eesti Rahvaluule Arhiiv ning kuulus nüüdsest instituudina filosoofia teaduskonna koosseisu.⁸⁷

Üleviimisega kaasnesid ametimuudatused. Lepik määrati kultuuriloolise osakonna juhatajaks.⁸⁸ Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja kohusetäitjaks oli Gustav Ränk ning juhataja abiks Richard Viidalepp.⁸⁹ August Palm jätkaks bibliograafia osakonna juhatajana ning Richard Toona sai haruraamatukogu juhatajaks.⁹⁰

Kuna ülikooli raamatukogul puudusid ruumid kirjandusmuuseumi kogude paigutamiseks, jäid need oma endisele kohale Aia tänavale. Samuti säilitasid osakonnad oma endised tööruumid.⁹¹

⁸² EKM, s 21, l 3: Korralduste ja muude dokumentide fotokoopiad 1942-1944.

⁸³ RA, EAA.2100.13.43, l 4.

⁸⁴ Samas, l 5.

⁸⁵ RA, EAA.2100.13.59, l 44.

⁸⁶ Samas, l 49.

⁸⁷ RA, EAA.2100.13.43, l 5.

⁸⁸ RA, EAA.2100.13.39, l 115.

⁸⁹ Samas, l 122.

⁹⁰ August Palm, „Arhiivraamatukogu evakuatsioonis“, *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed*, 97.

⁹¹ EKM, n 1, s 21, l 15: Korralduste ja muude dokumentide fotokoopiad 1942-1944.

1943. aasta oktoobris võeti kirjandusmuuseumi maja üle Saksa välisandarmeeria poolt, kes esmalt võttis kasutusse õuemaja, kus paiknes bibliograafia osakond. Hiljem tuli vabastada ka suure maja esimene korrus, mistõttu katkes töö ülejäänud osakondades. Muuseumi kasutada jäid maja keldriruumid ning teise korruse raamatuhoidlad.⁹² Majas oli just muudetud hoiuruumid tulekindlateks ning täiendatud vajamineva mööbliga. Loodeti, et ülikooli abiga jääb maja kirjandusmuuseumile, kuid palve ei saanud toetust, mistõttu väljakolimine tuli teostada vaid loetud päevadega.⁹³

Raamatutele, arhiivmaterjalidele kui ka mööblile tuli nüüd leida sobivad hoiuruumid. Eesti Rahvaluule Arhiiv paigutati kõrvalmajja – Aia tn 46, kus saadi kasutamiseks Geoloogia Instituudi auditoorium.⁹⁴ Raamatukogu ja bibliograafia osakond koliti Toomemäe raamatukokku ning kultuurilooline arhiiv jäi esialgu kirjandusmuuseumi suure maja keldriruumidesse.⁹⁵

Saksa okupatsiooni perioodi esimesel poolel toimus osakondades töö tavapärasel viisil. Jätkati teadustööga: „Vana kannel V“ ja „Endisi-eesti elu-olu II“ käsikirjade koostamist, alustati käsikirjaga kosja- ja pulmakommetest ning koostati mitmeid rahvaluulealaseid ülevaateid.⁹⁶ Arhiivides korraldati käsikirju, kataloogiti ning tehti käsikirjadest koopiaid. Materjali juurdevool oli pidev, mis oli tingitud kultuuritegelaste nõukogude tagalasse evakueerimisest. Nii päästeti Saksa julgeolekupolitsei käest Hans Kruusi, August Jakobsoni, Aira Kaalu, Mart Raua jt arhiivmaterjale.⁹⁷ Haridusdirektooriumi ülesandel kopeeriti Aktuaalse Ajaloo Arhiivi⁹⁸ jaoks rahvalaule, naljandeid ja setu tekste.⁹⁹ Muuseumis käis külalisi ning teenindati ka välismaiseid uurijaid, näiteks töötas rahvaluule arhiivis prof Walter Anderson Köningsbergist.¹⁰⁰

2.3. Evakueerimine

Sisulise töö katkestas sõjarinde lähenemine, mis tõstis päevakorda arhiivmaterjalide evakueerimise ohutumasse paika. 1943. aasta oktoobrist määrati Eesti Omavalitsuse juhi volitusel Tartus asuvate evakueerimistööde juhatajaks professor Armin Tuulse, tema abiks ja asetäitjaks professor Harald Sultson. Esmased ülesanded olid asutuste juhatajatega kindlaks määrata evakueeritavate varade liigid ja kogus, leida neile sobivad kohad Tartus ja selle lähiümbruses,

⁹² A. Palm, „Arhiivraamatukogu evakuatsioon“, 95.

⁹³ Richard Viidalepp, Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal, 170.

⁹⁴ Samas.

⁹⁵ Eva Aaver, Ülo Tonts, „Mälestuskilde esimesest viiest aastast“, *Edasi*, 26.12.1965, 2.

⁹⁶ EKM, n 1, s 19, l 141: Kirjandusmuuseumi tööplaan.

⁹⁷ Liis Raud, „Avatakse Riiklik Kirjandusmuuseum Tartus“, *Sirp ja Vasar*, 11.11.1945, 8.

⁹⁸ Hjalmar Mäe poolt asutatud arhiiv, mis pidi tegelema esimese nõukogude okupatsiooni aegse materjali kogumise ning säilitamisega. Jõuti välja anda teosed „Eesti rahva kannatuste aastad“ I. ja II. osa.

⁹⁹ EKM n 1, s 20, l 34: Riikliku Kirjandusmuuseumi tegevusaruanne juunis 1942.

¹⁰⁰ EKM n 1, s 20, l 38: Riikliku Kirjandusmuuseumi tegevusaruanne augustis 1942.

vajadusel ümber ehitada ja kindlustada väljavalitud ruumid ning seejärel organiseerida materjalide pakkimine ning vedu sihtkohtadesse. Oli selge, et kõiki materjale evakueerida ei jõua, mistõttu tehti valik, pidades silmas materjalide olulisust. Esimesse valikusse kuulus Eesti Rahva Muuseumi, Ülikooli Raamatukogu (sh kirjandusmuuseumi kogud) ja Tartu keskarhiivi tähtsamad varad. Teise kategooriasse kuulusid Tartu Kunstimuuseumi, Õpetatud Eesti Seltsi, Eesti Keele Arhiiv, Zooloogia muuseum, Geoloogia muuseumi, Tartu ülikooli üksikute instituutide valikud. Ettepanekut pooldas Eesti kindralkomissariaadi esindaja Hellmuth Weiss, kes oli varasemalt tutvunud evakueerimistöodega.¹⁰¹

Kohti kultuurivarade evakueerimiseks ei olnud lihtne leida, seda enam, et Tartus paiknevate sobivate hoonete keldrid oli määratud enam jaolt pommivarjenditeks. Nii ei saanud näiteks kasutusele võtta ülikooli peahoone võlvitud lagedega keldrit.¹⁰² Kirjandusmuuseumi keldrisse oli 1943. aasta kevadel hoiule pandud rahvaluule arhiivi, kultuuriloolise arhiivi ning Eesti Keele Arhiivi varad.

Väljastpoolt Tartut otsiti enamasti mõisahooned, millel oleksid võlvitud, tulekindlad ning küttevõimalusega ruumid. Nii leidsid Lepik ja Tuulse Aru mõisa, mis asus Konguta vallas. Ülikooli majandusosakond toetas leitud ruumide remonti, mille abil ehitati keldrisse ahjud, müüriti kinni aknad ning tehti muid vajalikke korrastustöid.¹⁰³ Novembrist detsembrini viidi Arule 21 kasti ERA arhivaale, millest 10 kasti moodustasid põhikogud (nt Andersoni kogu, Sommeri kogu, ERA albumite kogu), 11 kasti käsikirjaliste materjalide koopiad ning osa mööblit. Kultuuriloolisest arhiivist oli viidud 25 kastitait materjale, mis sisaldasid Kreutzwaldi, Janseni, Koidula, Jakobsoni, Hurda, Köleri, Vilde jt käsikirjalisi materjale. Lisaks viis maali eesti kirjanikest.¹⁰⁴ Arhiiviraamatukogu materjalidest viidi Arule Baltica ajakirjad, 1918-1940 eesti ajakirjanduse laenuksesemplarid ning osaliselt ka Matthias Johann Eiseni ja Villem Reimani personaalkogud. Aru mõisa materjale valvama ja hooldama jäi Mart Lepik, keda vajadusel asendasid Rudolf Põldmäe ja Herbert Tampere.¹⁰⁵

1944. aasta alguses tekkis evakueerimisse väike paus, kuid rinde lähenedes muutus uute sobivate hoiukohtade leidmine jälle aktuaalsemaks. 1944. aastal määrati evakueerimise juhile Armin Tuulsele abiks ERA juhataja Gustav Ränk. Nii loodeti, et ERA kogudele, mis Arule ei mahtunud, leitakse kiiremini sobivad ruumid. Sobivaks osutusid Viljandi maakonnas asuv Pilstvere kirik

¹⁰¹ EKM, n 1, s 21, l 28-29: Korralduste ja muude dokumentide fotokoopiad.

¹⁰² Richard Viidalepp, „Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal“, 171.

¹⁰³ M. Lepik, „Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1940-1945)“, 32.

¹⁰⁴ EKM, n 1, s 21, l 32: Korralduste ja muude dokumentide fotokoopiad.

¹⁰⁵ Samas, 104.

ning Jõgeva maakonnas olev Lustivere mõisa kelder. Pilistverre viidi ERA kõige tähtsamad käsikirjalised originaalkogud nagu Hurda, Eiseni, EÜS-i, ERA kogud, lisaks fonogrammide ja heliplaadid. Lisaks ERA materjalidele, toodi Pilistverre ka Eesti Keele Arhiivi ja suur osa ERMi materjale. Materjale jäi kohale hooldama ja valvama Richard Viidalepp, kes kolis koos perekonnaga väikesesse tuppa kirikumõisas. Kuna ERMi poolt esialgselt valvurit Pilistverre ei saadetud, sai Viidaleppast ühtlasi ka nende kultuurivarade hooldaja ja vastuvõtja, kuigi ametlikult ei olnud talle antud ülesannet kohustuseks pandud.¹⁰⁶

Märtsist maini veeti osa ERA materjale, nagu raamatukogu, kartoteegid, erinevad koopiad ning mööbel Lustivere mõisasse.¹⁰⁷

Paralleelselt toimetati ka arhiivraamatukogu ning bibliograafia osakonna materjalidega. Aru mõisasse mitte mahtuvad materjalid evakueeriti Viljandimaal asuvasse Tusti karjamõisa aita ja keldrisse. Juuniku lõpuks oli Tustile viidud ÕESI raamatud ja mündikogu, bibliograafia osakonna käsiraamatukogu, osa Baltica kogu, eesti raamatu arhiivieksemplarid ja eesti ajakirjanduse fond. Antud kogusid jäi hooldama bibliograafia osakonna juhataja August Palm.¹⁰⁸ Ülejäänud Baltica kogu – raamatud, ajakirjandus ja väikekirjandus ning eestikeelsete trükiste eksemplarid viidi Karksi mõisa veinikeldrisse.¹⁰⁹ Neid töid koordineeris arhiivraamatukogu juhataja Richard Toona.¹¹⁰ Ülikooli raamatukogu põhiliseks asukohaks sai Viljandimaal asuv Lahmuse mõisa aida kelder, kuhu toimetati väike osa Arhiivraamatukogu materjalidest.¹¹¹

Esines ka seda, et juba evakueeritud ja paika seatud materjalid tuli mitmetel põhjustel mujale toimetada. Nii tuli 1944. aasta augustis Pilistveres paiknenud ERA varad üle viia ohutumasse kohta: kirikumõisasse olid elama asunud rühm Saksa sõjaväelaseid. Et kirikus olid arhiivmaterjalid üsna nähtavale paigutatud – kastide ning kirstutega külgmisse eeskotta – tekkis kartus, et inimestel võib tekkida huvi nende sisu vastu. Augustis lõpus asutigi materjale ümber toimetama mööda raudteed Läänemaale, Palivere jaama, kust lõpuks jõudis see septembri keskpaigaks Liivi kooli ruumidesse.¹¹² Samuti tuli ümber korraldada Tusti karjamõisas paiknenud arhiivraamatukogu varad. Koht oli juba algselt planeeritud ajutise peatuspaigana, ometi oli just siia toodud mitmed haruldased raamatud kui ka ÕES fond. Betoonkeldrite kütmisest hoolimata oli niiskustase väga kõrge. Karjamõisa ait, mis olude poolest oli sobivam koht, asus oma asendi tõttu

¹⁰⁶ R. Viidalepp, „Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal“, 172-173.

¹⁰⁷ EKM, n 1, s 21, l 40, 43-44, 60-63: Korralduste ja muude dokumentide fotokoopiad.

¹⁰⁸ A. Palm, „Arhiivraamatukogu evakuatsioon“, 99.

¹⁰⁹ EKM, n 1, s 21, l 57, 61: Korralduste ja muude dokumentide fotokoopiad.

¹¹⁰ EKM, n 1, s 21, l 68: Korralduste ja muude dokumentide fotokoopiad.

¹¹¹ A. Palm, „Arhiivraamatukogu evakuatsioon“, 103.

¹¹² R. Viidalepp, „Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal“, 175-177.

liiga nähtaval, mistõttu oleks see õhurünnakute puhul kergeks saagiks. Samuti korraldati ümber Tustil olevad materjalid, sihtkohaks sai samuti Läänemaa, Suure-Lähtru koolimaja.¹¹³

1944. aasta kevadel kerkis Saksa okupatsioonivõimude poolt päevakorda Tartu Ülikooli evakueerimine koos õppejõudude, üliõpilaste ning varadega Saksamaale, Königsbergi. Põhjuseks toodi, et varade evakueerimiseks pole Eestis vajalikke asupaiku ning sõjategevuse tõttu ei saaks ülikoolis jätkuda õppe- ega teadustöö. Königsbergis pidid olema kõik võimalused ülikooli töö jätkamiseks ning samuti oleksid varad kaitstud. Saksamaale evakueerimist toetas ka Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe. Ülikool seisis Saksamaale evakueerimisele kindlalt vastu, tuues kaalukaid põhjendusi nii varade kui õppetöö osas.¹¹⁴ Küsimus oli arutluse all veebruarist märtsi lõpuni, paralleelselt tegeleti aktiivselt evakueerimistöödega, püüdes rariteetsemat ning okupatsioonivõimudele huvi pakkuvat materjali peita. Nii toodi salaja Tustil olevasse keldrisse ÕESI kuulus mündikogu, mida sakslased olid taga otsinud.¹¹⁵ Antud vahejuhtum kindlasti aitas ülikooli juhtkonnal mõista hädavajalikke evakueerimistööde tähtsust ning kiirendas protsessi lõpule viimist. Nii hästi ei läinud Tallinna Linnaarhiivil, kus riigikomissari erivolinik Adolf Eugen Dzelskaley evakueeris mõningad materjalid Saksamaale.¹¹⁶

Evakuatsioonis olles määrati kogu kirjandusmuuseumi töötajaskond vaheldumisi evakueeritud kogude juurde valvesse, et vältida nende värbamist teistele töödele Saksa tööameti kaudu.¹¹⁷ Koha peal sai ülesandeks evakueeritud materjalide kontrollimine, ruumide tuulutamine ning niiskuse eemaldamine. Lisaks püüti jätkata erialase tööga: kopeeriti tekste ja korrastati arhiivmaterjale, koostati kogudele registreid. Folkloristid jätkasid võimaluste piires rahvaluule kogumist.¹¹⁸

Saksa okupatsiooni kehtestamisel asus Eesti Omavalitsus kärpima majanduslikult mitte tootvate asutuste eelarveid, nii püüti teha liitmiskatseid Tartu asuvate muuseumite vahel. Alandades töötajate tasusid õnnestus Lepikul läbi suruda kirjandusmuuseumi eksisteerimine kuni 1942. aasta sügiseni. Arhiivraamatukogu direktori vastu algatatud juurdlus andis võimudele hea ettekäände kirjandusmuuseumi liitmiseks Tartu Ülikooliga. Siiski ei ole tõendeid, et ühendamine vaid sellel põhjusel aset leidis. Positiivse koha pealt võib välja tuua, et sellegi poolest säilis kirjandusmuuseumi töötajaskond ning ka funktsioonid. Uuritud materjali põhjal võis järeldada, et ideoloogilisi ettekirjutusi sisuliseks tööks ei kehtestatud. Antud perioodi olulisemaks aktsiooniks

¹¹³ A. Palm, „Arhiivraamatukogu evakuatsioonis“, 107-109.

¹¹⁴ Terje Lõbu, „Tartu Ülikooli varade evakueerimine ja reevakueerimine 1944-1945“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni* (Tartu, 1991), 42-43.

¹¹⁵ A. Palm, „Arhiivraamatukogu evakuatsioonis“, 99.

¹¹⁶ Lea Kõiv, „Tallinna Linnaarhiiv 1941-1944“, *Ex Archivio Civitatis. Tallinna Linnaarhiivi ajaloost* (Tallinn, 2008), 174.

¹¹⁷ A. Palm, „Arhiivraamatukogu evakuatsioonis“, 104.

¹¹⁸ R. Viidalepp, „Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal“, 174.

sai sõjarinde lähenemise tõttu kultuurivarade evakueerimine, mille läbiviimist Saksa võimud toetasid. Seeläbi suudeti säilitada kogu kirjandusmuuseumi kultuurivara.

3. Kirjandusmuuseum teise Nõukogude okupatsiooni alguses 1944-1946

1944. a septembrist algas teine Nõukogude okupatsioon. Juba esimesel sõjajärgsel okupatsiooni aastal arreteeriti 10 000 inimest.¹¹⁹ Kui 1940-1941 püüti maksimaalselt kasutada kohaliku kaadrit ning säilitada eesti kultuuri, siis sõjajärgsetel aastatel Moskva võimuhaare tugevneb¹²⁰ ning ka kirjandusmuuseumi jaoks sai alguse uus ajajärk. Kultuurivaldkonda hakati järjest enam muutma nõukogulikuks propagandarelvaks¹²¹ ja muuseumid ei olnud selles osas erandiks.

3.1. Kirjandusmuuseumi majanduslik olukord

1944. aasta septembri alguses taastas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjaks määratud Nigol Andresen kirjandusmuuseumi juriidilised õigused. Mart Lepik ennistati taas kirjandusmuuseumi direktoriks. Muuseumi maja oli endiselt ENSV Sõjakomissariaadi värbamispunkti käsutuses, mistõttu saadi ajutiseks kasutamiseks paar tööruumi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu majja Õpetaja tn 12.¹²²

1945. aasta 10. jaanuaril saadi ENSV sõjakomissariaadilt tagasi Aia 42 ja 44 majad, kuid juba 12. jaanuaril nõudis Tartumaa Sõjakomissariaadi esindaja ruume enda kasutusse. EK(b)P Tartumaa Komitee abiga jäi maja siiski muuseumi käsutusse. Hoone oli sõjaoludest räsitud, aknad olid katki ning osaliselt vineeriga ning papiga kinni löödud, lõhutud oli 220 raamaturiiulit ning suur osa muust mööblist, uksepidemed ja lukud katki murtud, võtmed kadunud. Keldrisse hoiule jäetud töövahendid ja mõningad materjalid, mida ei jõutud enam laiali kanda, olid rüüstatud.¹²³ Uute raamaturiiulite ning vitriinide jaoks küsiti hariduse rahvakomissariaadi varustussektorilt lauamaterjali, kuid luba saadi palkide ostmiseks. Kuidas nendega edasi toimetada, tuli muuseumil endal välja selgitada.¹²⁴ Materjalide nappuse tõttu kestis remont juunikuuni. Korda said üheksa ruumi, samal ajal teostati inventuuri ning tehti ettevalmistusi muuseumi avamiseks.¹²⁵ Pisut varem,

¹¹⁹ T. Karjahärm, V. Sirk, Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940-1987, 204.

¹²⁰ O. Kuuli, Stalini- aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti ENSV-s (1940-1954), 86.

¹²¹ Tiiu Kreegipuu, „Eesti kultuurielu sovetiseerimine: Nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944-1954“, *Eesti NSV aastatel 1944-1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, toim Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 354.

¹²² M. Lepik, „Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1940-1945)“, 34-35.

¹²³ RA, ERA.R-1570.1.9, 1 6-7.

¹²⁴ EKM n 1, s 47, 1 4: A. Palmi kiri ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi Muuseumide sektorile.

¹²⁵ RA, ERA.R-1570.1.9, 1 46.

märtsikuus, sai bibliograafia osakond kolida oma endistesse tööruumidesse hoovimajja, korras olid ka rahvaluule osakonna tööruumid.¹²⁶

Puudus oli sisuliselt kõigest: rahast, pädevast personalist, mööblist, ehitusmaterjalidest, küttest, tööriistadest, toidukaarditest, tööstuskaupadest. Aasta esimeses pooles oli pidevalt 1,5 kuu palk välja maksmata, kütte puudusel olid tööruumid külmad, mis raskendas nii sisulise - kui remonttööde tegemist, vahepeal katkes see sootuks.¹²⁷

Kaupadega varustamisel tekkis paradoks. Seda pidi kirjandusmuuseumile võimaldama kohalik kaubandusosakond, kuid väideti, et varustama peab keskasutus, keskasutuses puudus aga vastav varustuskontor ja juhatati tagasi kohalikesse asutustesse.¹²⁸ Andreseni abiga püüti saada riikliku plaanikomisjoni ja kaubanduse rahvakomissariaadi kaudu otseselt varustatavate asutuste nimekirja.¹²⁹

3.2. Reevakueerimine

1944. aasta sügisel jõuti reevakueerida Läänemaal Liivi koolimajas asunud rahvaluulekogud ning Suure-Lähtrus paiknenud arhiivraamatukogu materjalid, esimesed neist seati kasutusvalmis juba 1945. aasta märtsiks. Liivil hooldas materjale Richard Viidalepp, kes organiseeris küüthobused, millega viidi materjal Palivere rongijaama. Vaguneid õnnestus saada ilma rahata. Reis viis esmalt Tallinnasse, kus materjal tuli ümber laadida, sest Tartu-Tallinna vahelisel raudteel oli juba muudetud rööbaste laiust. Varadega jõuti Tartusse 30. oktoobriks ning materjalid viidi esmalt hoiule ülikooli peahoone keldrisse.¹³⁰ Suure-Lähtruse, kus reevakueerimistöid juhtis August Palm, toimus samuti materjalide vedu mööda raudteed. Arhiivraamatukogu fondid jõudsid Tartusse samuti 30. oktoobriks neile leiti ajutine hoiukoht ülikooli peahoonesse 2. auditooriumis.¹³¹

1945. aasta alguses intensiivne reevakueerimine katkes. Peamisteks põhjusteks raha ning veovahendite puudus. Samas oli pooleli veel muuseumi ruumide korrastamine, mis samuti viibis. Veebruaris ja märtsis õnnestus ära tuua materjal ülikooli peahoonest. Veebruaris saabus Lustiverest üks autokoorem rahvaluule materjale, kuid ülejäänud umbes 900 kasti varasid asusid veel hoiukohtades. Otsiti kontakti ülikoolist varade ühiseks evakueerimiseks, kuid see ei toonud

¹²⁶ RA, ERA.R-1570.1.9, l 46, l 16.

¹²⁷ Samas, l 8.

¹²⁸ EKM n 1, s 47, l 4: Kirjandusmuuseumi direktori asetäitja August Palmi kiri Muuseumide Sektori juhatajale Elsa Pavlovale, 28.03.1945.

¹²⁹ EKM n 1, s 30, l 23: Kirjavahetus majanduslikes küsimustes.

¹³⁰ R. Viidalepp, „Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal“, 181-183.

¹³¹ A. Palm, „Arhiivraamatukogu evakuatsioon“, 113-115.

tulemust. Koostatud reevakuatsiooni kavasse oli märgitud tööde lõpptähtajaks 15. august.¹³² Teede halva olukorra tõttu kevadkuudel reevakueerimist ei toimunud.¹³³ Samuti peatati reevakueerimine maiks, sest põhitähelepanu koondus materjalide inventuurile, mida juhtis Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi Muuseumide Sektorite juhataja Elsa Pavlova. 5. mail saabus ta koos Viidalepaga, kes oli sel hetkel direktori asetäitja, Aru mõisa. Viidi läbi põhjalik inventuur, tehti kindlaks kastide sisu ja koostati nimestikud. Selgus, et palju materjali on hävimisohus: niiskunud ning hallitanud, mistõttu vajaksid need kiiremas korras reevakueerimist. Juunis õnnestus Arult Tartusse tuua 65 kasti hävinemisohus materjale. Selgus, et ka Lahmusele ja Karksi mõisasse viidud varade olukord on halb, mistõttu tuleks organiseerida nende vedu.¹³⁴

Intensiivsemat evakueerimist oli planeeritud juba kevadel, kuid takistuseks oli enamasti transpordi ja bensiini puudumine. Juba märtsi keskel pöördus August Palm, toonane direktori asetäitja, riikliku plaanikomisjoni poole, küsides poolteist tonni bensiini ja vastav kogus määardeõli.¹³⁵ Sama palve esitatakse korduvalt hariduse rahvakomissariaadi muuseumide sektorile. Mai lõpus kirjutab Viidalepp nii ENSV Rahvakomissaride Nõukogu liikmele Hans Kruusile¹³⁶ kui ka EK(b)P Tartumaa komiteele kirjeldades säilikute olukorda ning rõhutades probleemi pakilisust.¹³⁷ 24. mail sai hariduse rahvakomissar Jüri Nuut Nigol Andresenilt korralduse esitada konkreetne plaan muuseumide reevakueerimiseks.¹³⁸ Nähtavasti oli korralduse saanud ka Pavlova, kes kirjandusmuuseumiga ühendust võttis ja palus esitada kirjandusmuuseumi osakondade juhatajate nimed, samuti üles loetleda muuseumi varade paiknemiskohad ning märkida, mida on vaja teha, et saaks toimuda reevakueerimine.¹³⁹ Küsimuste vastused ei tohtinuks Pavlovale teadmata olla, sest talle saadeti igakuiselt muuseumi aruandeid, kus kaadri ja reevakueerimise küsimused olid pidevalt päevakorras. Samuti oli ta aprillis ning mais viibinud Tartus kohapeal ning käinud ka Arul olukorraga tutvumas.¹⁴⁰ Selgus, et Pavlovale ei antud täpseid instruktsioone, kuidas toimida: Viidalepp küsis korduvalt, kas luba materjalide reevakueerimiseks on saadud ning kaua asi veel viibib.¹⁴¹ Reevakueerimise pärsivaks jõuks sai juba 12. mail saabunud muuseumide osakonna

¹³² RA, ERA.R-1570.1.9, 1 8.

¹³³ RA, samas, 1 32.

¹³⁴ RA, ERA.R-1570.1.9, 1 38.

¹³⁵ EKM n 1, s 47, 1 2: Kirjandusmuuseumi direktori asetäitja August Palmi kiri Riiklikule Plaanikomisjonile, 17.03.1945.

¹³⁶ EKM n 1, s 47, 1 6: Kirjandusmuuseumi ajutise direktori kt Richard Viidalepa kiri ENSV Rahvakomissaride Nõukogu liikmele Hans Kruusile, 17.05.1945.

¹³⁷ EKM n 1, s 47, 1 2: Kirjandusmuuseumi ajutise direktori kt Richard Viidalepa kiri Riiklikule Plaanikomisjonile.

¹³⁸ RA, ERA.R-1.15.37, 1 35

¹³⁹ EKM n 1, s 47, 1 8: Kirjandusmuuseumi ajutise direktori kt Richard Viidalepa kiri Muuseumi Sektori juhatajale Elsa Pavlovale 11.06.1945.

¹⁴⁰ RA, ERA.R-1570.1.9, 1 24.

¹⁴¹ EKM n 1, s 47, 1 10: Kirjandusmuuseumi ajutise direktori kt Richard Viidalepa kiri Muuseumi Sektori juhatajale Elsa Pavlovale. 23.06.45; AR, ERA.R-1570.1.9, 1 51-52.

korraldus, mis käskis kirjandusmuuseumi raamatukogust ning käsikogudest eraldada kõik Saksa okupatsiooni aegne kirjandus ning teosed, mis on samal ajal ilmunud välismaal ning ebaseaduslikult Eestisse saadetud. Samuti tuli eraldada käsikirjakogudest kõik käsikirjad, mis sisaldasid nõukogudevastast materjali. Materjal tuli eraldada lukustatud ning kinni pitseeritud kappi.¹⁴² 18. mail ilmus ENSV Hariduse Rahvakomissari täpsustav käskkiri, et materjalid tuleb üle anda Tartu Riiklikule Ülikooli raamatukogule ja tööd teostada 1. juuniks.¹⁴³ Antud dokumentidega nõuti kiiremas korras „keelatud materjali“ nimekirjade koostamist ning selle üleandmist, kuid varade reevakueerimiseks konkreetset luba ega abi ei osutatud. Juulis tuli hariduse rahvakomissariaadist uus käskkiri, mis andis loa reevakueerimise lõpetamiseks 15. augustiks.¹⁴⁴ Richard Viidalepp palus ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehelt Arnold Veimerilt abi kirjandusmuuseumi varade reevakueerimise kiirendamiseks, et sügissemestriks ukseid avada. Veimer lubas toetada puugaasimasinate saamist.¹⁴⁵ Probleem oli endiselt transpordi ning bensiini hankimisel, mis lõpuks õnnestus saada Andreseni abiga.¹⁴⁶ Augusti alguses alustati lõpliku reevakueerimisega, esmalt Aru mõisast, kus säilikute olukord oli kõige kehvem, seejärel Karsist.¹⁴⁷ 22. augustiks oli reevakueerimine kõigist sihtkohtadest lõpule viidud.¹⁴⁸ Augusti lõpus kirjutab Viidalepp Andresenile „/.../ avaldame Riikliku Kirjandusmuuseumi nimel parimat tänu ENSV Rahvakomissaride Nõukogule ja eriti Teile, sm Andresen, sest reevakuatsioon sai võimalikuks ainult Teie väga lahkele vastutuleku ja otsese kaasabi tõttu. Kui me poleks saanud erikorras bensiini ega veokeid, oleks see töö praegugi veel tegemata.“¹⁴⁹

3.3. Keelatud kirjandus ja erifondi küsimus

1940. aastatel hakati Eestis ümber kujundama arhiivide kui mäluastuste põhiülesannet. Ajaloo uurimise tagamine ja toetamine asendus peaaegu täieliku juurdepääsu piiranguga materjalidele. Arhiivid allutati Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissarile ning rakendati repressiivpoliitika teenistusse.¹⁵⁰ Raamatukogud said instruksioone hariduse rahvakomissariaadist, mida viis täide Eesti NSV Kirjandus ja Kirjastusasjade Peavalitsus (venekeelne lühend Glavlit).¹⁵¹ Salajaste

¹⁴² EKM n 1, s 42, l 4: ENSV Hariduse Rahvakomissari ja Kultuurhariduslike Asutuste Komitee käskkirjad.

¹⁴³ EKM n 1, s 42, l 6: ENSV Hariduse Rahvakomissari ja Kultuurhariduslike Asutuste Komitee käskkirjad.

¹⁴⁴ EKM n 1, s 42, l 11: ENSV Hariduse Rahvakomissari ja Kultuurhariduslike Asutuste Komitee käskkirjad.

¹⁴⁵ EKM, n 1, s 47, l 15: Kirjandusmuuseumi ajutise direktori kt Richard Viidalepa kiri ENSV Hariduse Rahvakomissariaati Alice Habermanile 25.07.1945.

¹⁴⁶ EKM n 1, s 49, l 13: Aruanded teaduslike komanderingute kohta.

¹⁴⁷ EKM n 1, s 41, l 43: Kirjandusmuuseumi ajutise direktori kt R. Viidalepa kiri A. Habermanile, 08.08.1945.

¹⁴⁸ EKM n 1, s 41, l 64: Kirjandusmuuseumi ajutise direktori kt R. Viidalepa kiri Muuseumide osakonna juhatajale, 22.08.1945.

¹⁴⁹ EKM n 1, s 47, l 23: Kirjavahetus muuseumi fondide reevakueerimise kohta.

¹⁵⁰ B. Kibal; P. Prisko; T. Tannberg; J. Valge, „Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs“, *Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal*, (Tartu: OÜ Greif, 2005), 87.

¹⁵¹ K.-O. Veskimägi, Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed, 122.

materjalide kui ka keelatud kirjanduse eemaldamiseks põhikogudest loodi raamatukogude ja arhiivide juurde erifondid. Kõik raamatukogud ega arhiivid ei saanud luba antud eriosakonna loomiseks.

Nõukogude võimu taaskehtestamisel alustatakse erifondide loomist raamatukogude juurde. 1945. aasta veebruaris pöördusid Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi Raamatukogude Sektorist kirjandusmuuseumi poole paludes esitada põhjused ja motiivid, miks peaks kirjandusmuuseumi arhiiviraamatukogu juures asuma keelatud kirjanduse fond. Kirja ajendiks oli Glavliti nõue raamatukogudest kõrvaldatud kirjanduse toimetamine paberivabrikutesse. Hariduse rahvakomissariaadi raamatukogude sektor seisis sellele vastu, püüdes olulisemate raamatukogude puhul kaasa aidata erifondide loomisele.¹⁵² 12. veebruaril saatis Lepik vastuse põhjendades, et kirjandusmuuseumi arhiiviraamatukogus on kõige täielikum eesti raamatukogu, seda täiendatakse sundeksemplari kaudu, mistõttu täidetakse rahvusraamatukogu ülesandeid. Kirjandusmuuseum uurimisasutusena vajab raamatukogu, mille kogu oleks võimalikult täiuslik, sest ilma selleta ei ole muuseumitöö jätkamine mõeldav, kui mitte päris võimatu.¹⁵³

Märtsis 1945 hakati Eesti NSV Rahvakomissaride juures koostama määruse „Keelatud kirjanduse spetsfondide moodustamise kohta“ mustandit¹⁵⁴, mis lubaks Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogu, Ajaloo Muuseumi ja Riikliku Kirjandusmuuseumi raamatukogu juures moodustada keelustatud kirjanduse spetsfondid. Hariduse rahvakomissari Jüri Nuuti kohustati välja töötama spetsfondide kasutamishend, mis oleks heaks kiidetud EK(b)P Kesk Komitee ja siseasjade rahvakomissari poolt 1. aprilliks. Mustandil oli märge, et Päll on kava heaks kiitnud, kuid Sergei Kisseljov (Eesti NSV Riikliku Julgeolekuministeriumi ministri asetäitja) palus määruse kasutuselevõtuga oodata. Enne pidanuks keskkomitee kultuuriosakond saama Moskvast keelustatud raamatute spetsfondide organiseerimise ja kasutamise korra.¹⁵⁵ Autoril pole teada, kas antud määrus jäigi vaid mustandiks, sest ei kirjandusmuuseum ega Riiklik Ajaloomuuseum vastavat luba ei saanud. Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogu sai erifondi loomise loa NSV tsensuuriametilt 22. märtsil 1945.¹⁵⁶

25. mail saadi hariduse rahvakomissari käskkiri keelatud kirjanduse eemaldamiseks muuseumi põhikogudest. Keelatud kirjanduse eemaldamine toimus esialgselt paralleelselt reevakueerimisega, mis seadis muuseumitöötajad raskesse olukorda. Materjali ei saanud enne

¹⁵² RA, ERA.R-1.15.38, l 20.

¹⁵³ EKM, n 1, s 41, l 11: Mart Lepiku kiri ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi Raamatukogude Sektorile, 12.02.1945.

¹⁵⁴ Rahvusarhiivi Eesti NSV Rahvakomissaride fondist, säilikust „Kirjavahetus raamatukogudega nende tegevusse puudutavates küsimustes“, leidub kõne all oleva määruse mustand.

¹⁵⁵ RA, ERA.R-1.15.38, l 17.

¹⁵⁶ K.-O. Veskimägi, Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed, 160.

kohale paigutada, kui see oli inventeeritud ning keelatud materjalid eraldatud. Esimene kogus vastavat kirjandust anti üle maikuus Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogule. Ülesanne oli vastuoluline: raamatuid oli tohutult, kuid nimestikud ja juhised, mida täpselt eemaldama tuli, olid puudulikud. Raskusi oli materjali üleandmisel, sest ülikooli raamatukogu ei nõustunud üleantavaid eksemplare üksikasjalikult kontrollima, põhjendades keeldumist tööjõudude vähesusega.¹⁵⁷ Juunikuus anti raamatukogule veel 22 kasti trükiseid ning käsikirju käsikirjade osakonnast. Sellega oli jõutud üle anda kogu materjal, mis tol hetkel majas asus.¹⁵⁸

Juba juunis on muuseumide küsimus jõudnud ka EK(b)P Keskkomitee büroo kätte, seda seoses Ajaloo muuseumi töötajate arreteerimisega¹⁵⁹, kes olid oma kogudes hoidnud Eesti Laskekorpuse lahingurelvi. Augusti lõpus toimus EK(b)P KK büroo istung „Eesti NSV muuseumide olukorrast ja selle parandamisest“. Arutluse all oli Hariduse Rahvakomissariaadi käskkiri nr 589 keelatud kirjanduse eemaldamise kohta, mis oli valesti koostatud, sest see palub nõukogudevastase ja fašistliku kirjanduse üleandmist vastavatesse raamatukogudesse, kui õige oluks see hävitada. EK(b)P linnakomiteed koostöös Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi (edaspidi SARK) ja Glavlitiga pidid ühe kuu jooksul korraldama fondide ja dokumentide revisjoni, eraldama säilitamisele kuuluv SARKi arhiividesse ning ülejäänud muuseumi fondid puhastama „fašistlikust“ ja nõukogude vastasest materjalidest.¹⁶⁰ Kirjandusmuuseumis käis kontrollkäigul EK(b)P Tartumaa Komitee Agitatsiooni ja Propaganda osakonna juhataja Profatilov, kes oli kaasa viinud mõned raamatud.¹⁶¹ Tema suunitlustel pitseeris Glavliti esindaja Alex Lõhmus kinni mõned kirjandusmuuseumi ruumid ja saali. Saali oli äsja paigutatud reevakueeritud materjalid, mille puhul oli vaja teostada samuti keelatud kirjanduse kontroll, kuid ruumide kinni pitseerimine takistas selle läbiviimist.

Juuni lõpus esitas Voldemar Miller, Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Filiaali Ülem, korralduse, milles nõudis infot kõigi kirjandusmuuseumis olevate dokumentaalsete materjalide kohta. Andmeid vajati SARKi osakonna ülema kirjade alusel. Milleks neid vajati, ei põhjendatud.¹⁶² Olukord oli keeruline, sest töötajatel puudus selgus, millisele institutsioonile ja täpselt millist materjali üle anda tuli. SARKi poolsed nõuded ei sobitunud kirjandusmuuseumi spetsiifikaga. Arhiivraamatukogule ega arhiividele ei saanud rakendada samu tingimusi, mis

¹⁵⁷ RA, ERA.R-1570.1.9, 135 pöördel.

¹⁵⁸ RA, ERA.R-1570.1.9, 145.

¹⁵⁹1945. aasta aprillist juunini arreteeriti kogu Ajaloo-ja Revolutsioonimuuseumist töötajaskond. Lähemalt Sirje Annisti artiklis Ajaloomuuseumi protsess 1945.-46. aastal. Tuna nr 3/2002, 146-57.

¹⁶⁰ K.-O. Veskimägi, Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed, 161.

¹⁶¹ EKM, n 1, s 47, l 19: Kirjavahetus muuseumi fondide reevakueerimise kohta.

¹⁶² EKM, n 1 s 41, l 27: ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi kiri Riikliku Kirjandusmuuseumi direktorile, 20.06.1945.

rahvaraamatukogudele ning keskarhiividele.¹⁶³ Kuigi kirjandusmuuseum ei olnud veel ametlikult avatud, esines juba materjalipäringuid, kuid töötajatele ei olnud teada, mida ja kas üldse laenutada võis. Augusti lõpus esitas SARKi arhiivide osakond konkreetse nõude kirjandusmuuseumi materjalide eraldamiseks Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonnale.¹⁶⁴ Nähtub, et Hariduse Rahvakomissariaadi Muuseumide osakonda ei olnud SARKi nõudmistest instrueeritud. Septembris oli sektori juhataja Pavlova Tartus ning Viidalepa küsimuse peale, kas peab osa materjale üle andma keskarhiivi Tartu osakonnale saadi napp vastus, „osa tuleb üle anda, sealjuures eraldamise ja äraviimise peavad arhiivi esindajad ise korraldama“.¹⁶⁵

1945. aasta sügisest hakati juhinduma Glavliti nimistutest. Käsikirjade osakonna materjalid tuli üle anda Keskarhiivi Tartu osakonnale, raamatud jätkuvalt Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogule. Kirjandus, mis jäi esialgu korrastamata, suleti eraldi ruumi, mille võtmeid hoiustas direktor. Keelatud materjalide eraldamine oli pidev ning sai arhiivitöötaja igapäevatöö osaks. Tuli ka ette, et eraldamistöö kiiremaks korraldamiseks oli vajalik lisatöajõud. Nii tulid 1945. aasta sügisel appi komnoored-filoloogid ning Riikliku Keskarhiivi Tartu filiaali töötajad.¹⁶⁶ Mõningase leevenduse toob NSV Glavliti 26. juunil 1947 käskkiri, millega saadi luba erifondi asutamiseks kirjandusmuuseumi arhiiviraamatukogus.¹⁶⁷

3.4. 1945. aasta kirjandusmuuseumi juhtkonna represseerimised

Kui aastatel 1940-1941 jäi kirjandusmuuseumi töötajaskond peaaesjalikult samaks ning represseerimisi ei toimunud, siis kaadripuhastus juhtkonnas saab alguse 1945. aastal.

Mart Lepik arreteeriti Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi poolt 1945. aasta veebruaris. Ametikohalt vabastati ta alates 19. veebruarist hariduse rahvakomissari käskkirjaga, mis oli koostatud tagantjärele, 17. mail.¹⁶⁸ Pärast Lepiku arreteerimist määratakse direktori kohusetäitjaks bibliograafia osakonna juhataja August Palm, kelle ametiaeg jääb napiks, ka tema arreteeritakse sama aasta aprillis. 11. aprillil vabastatakse rahvaluule osakonna vanema teadusliku töötaja ametikohalt Herbert Tampere¹⁶⁹ ning 23. aprillil bibliograafia osakonna juhataja ning direktori asetäitja kohalt August Palm.¹⁷⁰ Kõik käskkirjad meeste vallandamiseks vormistatakse

¹⁶³ EKM, n 1, s 48, l 2: Kirjavahetus muuseumi teadusliku tegevuse organiseerimise kohta.

¹⁶⁴ RA, ERA.R-1570.1.9, l 63.

¹⁶⁵ EKM, n 1, s 52, l 1 pööre: Protokoll Eesti Rahva Muuseumi ja Riikliku Kirjandusmuuseumi teaduslike töötajate nõupidamise kohta.

¹⁶⁶ EKM, n 1, s 54, l 8: Riikliku Kirjandusmuuseumi 1945. a oktoobrikuu plaan.

¹⁶⁷ M. Kiipus, „Kroonika“, *Varamu lummuses*. (Tartu: Greif, 2009), 238.

¹⁶⁸ EKM n 1, s 42, l 60: ENSV Hariduse Rahvakomissari ja Kultuurhariduslike Asutuste Komitee käskkirjad.

¹⁶⁹ EKM n 1, s 7, l 49: Direktori käskkirjad 1940-1946.

¹⁷⁰ Samas, l 48.

tagasiulatuvalt. Näib, et arreteerimistest ei oldud Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadis teadlikud, sest 19. aprillil kirjutab hariduse rahvakomissari asetäitja Aleksander Valsiner Palmile, küsides, kus viibisid 14. aprillil Lepik ning Tampere, kui Palm koostas nimestikku muuseumis töötavate sõjaväekohuslaste kohta.¹⁷¹

Veebruaris kuulati üle kirjandusmuuseumi endine töötaja Rudolf Põldmäe, kes esialgu vabastati, sest ta oli andnud nõusoleku kaastööliseks hakkamiseks.¹⁷² Peamiselt kõigi „süüks“ peetakse sidemeid eesti natsionalistidega ning Põrandaaluse Rahvuskomitee lendlehtede hoidmist ja levitamist Saksa Okupatsiooni ajal. Lepik annabki mitmed lendlehed uurijate kätte. Neid on otsimas käidud Aru mõisas, kuhu materjalid olid sõja ajaks varjule viidud.¹⁷³ Ilmselt sai Tampere arreteerimine alguse sealtsamast, kuna ta viibis samal ajal Arul valvurina.¹⁷⁴ Ülekuulamistel nõuti ülestunnistust natsionalistlike ja kodanlike parteide arhiivide materjalide hoidmise kohta. Muuseumitöötajate jaoks oli nõue arusaamatu, sest arhiivide jaoks peetakse hinnaliseks igasugust ajaloo väärtusega materjali kogumist.¹⁷⁵

Kõiki mehi ühendavaks institutsiooniks oli kuulumine üliõpilasseltsi Veljesto. Palmilt ja Põldmäelt saadi kätte tunnistus kuulumise kohta põrandaalusesse rahvuslikku liikumisse „Vaba Eesti“, mille liikmeskond moodustus veljestolaste toel.¹⁷⁶ Asja tuumaks oli tegelikult veljestolaste kooskäimine, mis toimus aeg-ajalt endiste liikmete pool, näiteks aastapäevade puhul. 18.02.1944 saadi kokku Palmi korteris, kohal olid ka Evald Blumfeldt, Julius Mägiste, Eduard Laugaste, Rudolf Põldmäe. Tulemata oli jäänud Tampere.¹⁷⁷ Omakeskis räägiti päevapoliitikast, välismaale põgenemise võimalusest, suhtumisest mobilisatsiooni. NKVD mõistes jätkati „põrandaalust tegevust“, sest ametlikult oli selts 1940. aastal suletud. Palm tunnistab „põrandaalusesse organisatsiooni“ kuulumist, kuid loobub oma tunnistusest, sest see oli kätte saadud füüsilise mõjutuse teel. Karistuseks määrati kuus aastat vangilaagrit ning viis aastat sundasumist.¹⁷⁸ Karistuse põhjuseks oli Saksa okupatsiooni ajal Tartu Postimehes avaldanud kaks kirjanduslikku artiklit, millesse oli saksa tsensori meeleheaks toimetuse poolt lisatud mõned nõukogudevastased väljendid. Toimetajad olid välismaale põgenenud, mistõttu ei õnnestunud Palmil enda süütust tõestada.¹⁷⁹ Tampere ja Lepik pääsevad eeluurimisvanglast vastavalt märtsis ja aprillis 1946. Lepik

¹⁷¹ EKM n 1, s 28, l 53: ENSV Hariduse Rahvakomissari asetäitja kiri kirjandusmuuseumi direktori asetäitja A. Palmile.

¹⁷² S. Annist, „Tartu haritlaste vestlused NKVD-ga 1945–1946“, *Teoses Töid ajaloo alalt 6. Varia historica I* (Tallinn, 2006), 159.

¹⁷³ EKLA, f 286.1:1, l 1: August Palmi kiri Nigol Andresenile.

¹⁷⁴ Samas.

¹⁷⁵ S. Annist, „Tartu haritlaste vestlused NKVD-ga 1945–1946“, 161.

¹⁷⁶ S. Annist, „Tartu haritlaste vestlused NKVD-ga 1945–1946“, 161.

¹⁷⁷ EKLA, f 286: 80: 2, l 127: August Palmi päevaraamatud.

¹⁷⁸ S. Annist, „Tartu haritlaste vestlused NKVD-ga 1945–1946“, 161 – 163.

¹⁷⁹ EKM, n 2, s 56, August Palmi isiklik toimik.

ütles lahti füüsilise mõjutuse abil antud tunnistusest. Tampere kinnitas, et tema poliitikaga ei tegelnud ning seda nentisid ka tunnistajad, mistõttu eeluurimine lõpetati.¹⁸⁰ Hoolimata süüdistuse puudumisest, jäid nii Lepik ja Tampere esilagu kirjandusmuuseumi tööst eemale, naastes tagasi 1950. aastate esimeses pooles.

3.5. Alice Habermani esimene tööaasta

Kirjandusmuuseum oli ilma juhita alates Lepiku arreteerimisest. Peale Palmi arreteerimist määrati direktori asetäitjaks rahvaluule osakonna juhataja Richard Viidalepp. Viidalepp oli asetatud väga raskesse olukorda: puudus direktor, asedirektor, arhiivraamatukogu juhataja ning teaduslik sekretär. Samal ajal oli tarvis korda seada muuseum ning organiseerida varade reevakueerimist. 17. mai kirjas Hans Kruusile palub ta direktori saamisel „kõrgemate valitsusasutuste“ abi, märkides sealjuures ära, et „Sel peaks peale asjatundlikkuse muuseumitöö alal olema veel kindel usaldus ja toetus EK(b) parteilt, sest ilma selleta näib meid praegustes oludes olema võimatu muuseumeid juhtida“¹⁸¹ 1. juulist määrati kirjandusmuuseumi ajutiseks direktoriks Aimi Hiir ning asedirektoriks Viidalepp.¹⁸² Selgus aga, et Hiir oli kohakaasluse korras ametis ka Tartu Linna Keskraamatukogu juhatajana, mistõttu kahtles, kas ta üldse saab kirjandusmuuseumi juhtimist enda peale võtta.¹⁸³ Hiire direktoriks olek jäigi vaid vormiliseks, sest üheltki asutuse dokumendilt tema allkirju ei leidu. Viidalepp pidi asedirektorina jätkama, kuid vastumeelselt, kirjutades hariduse rahvakomissariaadi muuseumide osakonnale, et on väsinud administratiivsetest ülesannetest ning parema meelega jätkaks tööd oma osakonnas.¹⁸⁴ Juuli lõpuks oli teada uue kirjandusmuuseumi direktori isik, kelleks oli Alice Haberman, Eesti NSV Hariduse Rahvakomissari asetäitja. Ametisse astus ta ametlikult 15. septembril,¹⁸⁵ kuid oli muuseumile abi osutanud juba varasemalt. Habermani kaastoel õnnestus reevakueerimist kiirendada ning samuti püüdis ta lahendada lisa toidukaartite saamise probleemi. Viimase puhul kirjutas ta 19. juulil noomiva alatooniga kirja EK(b)P KK Kaubandusosakonna juhataja Pavel Selivanovile ja kaubanduse rahvakomissarile August Hansenile tuues esile fakti, et vabariiklikud muuseumid on teaduslikud uurimisasutused, määratud selleks Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega ja lisaks omavad kõik töötajad teaduskraadi ning „hariduse rahvakomissariaat loeb sellise teguviisi

¹⁸⁰ S. Annist, „Tartu haritlaste vestlused NKVD-ga 1945–1946“, 160-161.

¹⁸¹ EKM, n 1, s 48, l 2: Kirjavahetus muuseumi teadusliku tegevuse organiseerimise kohta.

¹⁸² EKM, n 1, s 7, l 53: Direktori käskkirjad 1940-1946.

¹⁸³ RA, ERA.R-1570.1.9, l 51.

¹⁸⁴ EKM, n 1, s 48, l 2: Kirjavahetus muuseumi teadusliku tegevuse organiseerimise kohta.

¹⁸⁵ RA, ERA.R-1570.1.14, l 6.

ülekohtuseks eriti seetõttu, et juulikuul tähistatakse ENSV 5-dat aastapäeva ja lisakaardidest ilmajätmine sel ajal mõjub halvasti töötajate meeleolule.¹⁸⁶

Haberman võis olla üsna kursis, milline asutus on kirjandusmuuseum, vähemalt oli ta Eesti NSV Hariduse Rahvakomissari asetäitjana, 1945. aasta esimeses pooles vahendanud mitmeid päringuid muuseumi kaadrite alal.¹⁸⁷ Haberman lähetas Palmi Tallinnasse Hariduse Rahvakomissariaadi Kaadrite osakonda, vahetult enne tema arreteerimist aprilli alguses.¹⁸⁸ Seega võis tal olla teadmine või vähemalt aimdus, mis sellele järgnema hakkas.

Alice Haberman oli sündinud Peterburis, 1921. aastal ümber asunud Eestisse. Ta lõpetas 1931. a Tartu Ülikoolis Filosoofia teaduskonna inglise filoloogina. Alates 1940. aasta augustist ÜK(b)P liige, 1941. aastal töötas hariduse rahvakomissariaadis inspektorina ning valiti hiljem parteilasena NSVL Ülemnõukogu saadikuks. Sõja ajal evakueerus Nõukogude tagalasse, kus töötas tõlgina, hiljem juhtis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu õppekombinaati Jegorjevki, mis oli Nõukogude Eesti valituse peatuskoht. 1945. a jaanuarist sai temast hariduse rahvakomissari asetäitja. Alice Haberman oli ülikooli ajal kuulunud naiskorporatsiooni Filiae Patriae.¹⁸⁹ Alice Habermani puhul ei saa mööda minna tema abikaasast, Harald Habermanist, kes oli juunivalitsuses siseministri abi ja sisekaitseülem, hiljem 1940-1944 ENSV Rahvakomissaride Nõukogu asjadevalitseja.¹⁹⁰

Alice Habermani ülesandeks sai kirjandusmuuseumi ümberkujundamine nõukogudelikuks asutuseks. Kollektiivselt tuli ümber hinnata kogu senine kirjanduslik pärand, mis sai eelduseks muuseumialasele tööle. Materjali kogumise alal tuli lähtuda nõukogulikest valikuprintsiipidest, seades esikohale Suure Isamaasõjaaegsed materjalid, mis pidi näitama „rahva ennastsalgavat võitlust saksa fašistlike orjastajate vastu“. Käsikirjade osakonna rõhuasetus oli asetatud „progressiivse kirjanduse näidete kogumisele“, talletades nõukogude kirjanike käsikirju. Rahva ümberkasvatuse aluseks on laialdane ekspositsiooniline töö.¹⁹¹ Eeskujuks pidid saama NSV Liidu muuseumisüsteem. Nii saadeti Haberman Moskvasse tutvuma Tolstoi, Gorki ja Puškini nimeliste muuseumide töö ja struktuuriga. Naasnuna leiab ta, et kirjanduse tutvustamine oli kirjandusmuuseumis olnud väga nõrk, ekspositsioon puudub üldse, selle tarbeks tuleks koguda eksponaate ning saata teaduslike tööjõude samuti Moskva muuseumidega tutvuma. Samas Haberman mõistis, et kirjandusmuuseum oli olnudki pigem teadusasutus kui muuseum ja leidis,

¹⁸⁶ RA, ERA.r-1.15.37, 1 82.

¹⁸⁷ EKM n 1, s 43, 1 1; 59: Kirjavahetus, andmed ja aruanded kaadrite alal. Töötajate nimekiri.

¹⁸⁸ EKM n 1, s 28, 1 51: Alice Habermani telegramm August Palmile, 03.04.1945.

¹⁸⁹ EKM n 2, s 25, 1 6-10: Alice Habermani isiklik toimik.

¹⁹⁰ Harald Habermani elulugu, http://entsyklopeedia.ee/artikkel/haberman_harald, vaadatud 26.05.2019.

¹⁹¹ „Riiklik Kirjandusmuuseum Tartus“, *Sirp ja Vasar*, 14.09.1946, 4.

et kõrgemal asetsevad organid peaksid hoolitsema selle eest, et tekiks rohkem võimalusi kirjandusmuuseumi materjalide trükis avaldamiseks.¹⁹² Siiski pidas ta vajalikuks luua eraldi ekspositsiooni ja kultuurmasside osakond, mis tegeleks näituse materjali kogumise ja eksponeerimisega ning organiseeriks populaarteaduslikke loenguid kirjanduse alal, lisaks valmistaks ette ekskursioonide giide.¹⁹³ Samuti soovis ta NSVL muuseumite eeskujul moodustada eraldi kaheksaliikmelist teaduslike töötajate gruppi, mis pidi koosnema kirjandus- ja kultuuriloolastest, bibliograafidest ja folkloristidest ning mille ülesandeks oleks vaid teadusliku töö tegemine kindla aastaplaani alusel.¹⁹⁴

Näituste korraldamist, kui poliitpropaganda vahendit, pidas Haberman väga oluliseks. Sel perioodil näituste korraldamiseks, tuli esmalt esitada hariduse rahvakomissariaadi muuseumide osakonnale näituste plaan koos lisadega, mis sisaldas eksponeeritavate esemete ja/või teoste nimekirja. Sealsete juhendite järgi tehti muudatusi ning lisandusi. Seejärel teostas järeeltsensuuri Glavlitilt, kellelt tuli samuti luba taotleda, milleks tuli 48 tundi enne näituse algust esitada vastav avaldus.¹⁹⁵

Probleeme tekkis 1946. a alguses näitusega „Eesti vanem kirjandus“. Ettevalmistus vältas mitu kuud, sest eksponeeritava kirjanduse loetelu tuli mitu korda ümber teha. Nii tuli eemaldada Käsü Hansu nutulaul, mis sisaldas „vaenu vene rahva vastu“ ning J. V. Jannseni vaimulike laulude valimikud, mis olevat kirjanduslooliselt „küsitava väärtusega“. Vaimulikku kirjandust tuli üldse esitada minimaalselt: algselt välja pandud Vastne Testament 1686, Uus Testament 1715 ning Piibel 1739 soovitati asendada sama ajajärgul ilmunud Stahli, Gösekeni, Hornungi jt grammatikatega.¹⁹⁶ Näitus avati 1946. aasta veebruaris, tähistades NSVL ülemnõukogu valimisi.

Habermani kohustuseks sai ka töötajate kvalifikatsiooni tõstmine, mis tähendas kasvatustööd poliitvaldkonnas. Ametiühingu abiga hakati iganädalaselt läbi töötama NSV Ülemnõukogu valimiste määrustikku, mille Eesti NSV Ülemnõukogu valimised toimusid 1947. aasta veebruaris. Instruktsioone käis andmas ka Georg Abels.¹⁹⁷ Haberman ise sai ringkonnakomisjoni liikme kandidaadiks.¹⁹⁸ Juhtivad töötajad pidid osalema Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu poliitseminaridel ning käima EK(b)P Tartu Linnakomitee juures asuvas Marksismi-leninismi

¹⁹² RA, ERA.R-1570.1.9, l 103.

¹⁹³ EKM n 1, s 66, l 7-8: Kirjavahetus ja isikulised andmed kaadrite alal. Töötajate nimekiri.

¹⁹⁴ EKM n 1, s 66, l 1: Kirjavahetus ja isikulised andmed kaadrite alal. Töötajate nimekiri.

¹⁹⁵ EKM n 1, s 3, l 145: Eesti NSV Kirjandus ja Kirjastus Asjade Peavalitsuse korraldus.

¹⁹⁶ EKM n 1, s 63, l 9: Kirjavahetus, kavandid ja lepingud näituste korraldamise kohta.

¹⁹⁷ Oli Kultuurhariduslike Asutuste Komitee esimees, ENSV Ülemnõukogu liige, Richard Viidalepa tööpäevik 23.12.1945 sissekanne.

¹⁹⁸ EKM n 4, s 4, vihik 2, l 2: Riikliku Kirjandusmuuseumi Ametiühingu protokoll 21.11.1945.

õhtuülikoolis. 1946. aasta märtsikuust hakkasid toimuma regulaarsed vene keele kursused. Habermani juhtimisel valiti töötajate seast kolmeliikmeline naistenõukogu, mille ülesandeks sai ühiskondlik-poliitiline kasvatustöö. 1945. aastal töötati ametiühingus läbi Stalini teos „Suurest Isamaasõjast“.¹⁹⁹

Varasemast enam hakati tähelepanu pöörama töödistsipliini tugevdamisele. Mart Lepiku ajal oli kasutusel kontrollraamat, mis fikseeris tööle tuleku ja mineku täpse kellaaja, kuid Haberman viib selle uuele tasemele. Kontrollraamatusse tuli nüüdsest märkida, mis põhjusel, kelle korraldusel ja kus on käidud. Töö ajal töölt lahkumine oli lubatud vaid tööülesannete tõttu ning seda osakonna juhataja või administratsiooni korraldusel. Isiklikel põhjustel lahkumine oli lubatud erijuhtudel, direktori loal. Töölt puudumise korral tuli teatada osakonnajuhatajale põhjus. Osakonnajuhatajate tuli igal hommikul ette kanda, kes teenistujatest hilines või puudus ning ära märkida, mis oli põhjuseks.²⁰⁰ Kategooriliselt oli keelatud võõraid isikuid muuseumi ruumidesse lasta, seda võis teha vaid direktori loal. Töötajatel oli õigus tutvavaid vastu võtta ainult muuseumi kantseleis. Võõrastel, kes saavad loa muuseumi ruumides viibimiseks, tuli oma nimi ja ametikoht märkida külalisraamatusse. Raamatupidaja Ernst Lintsile sai kohuseks võõraste isikute tuleku üle valvet pidada ning sellest direktorile teatada.²⁰¹ Nähtavasti, vähemalt esialgselt, Lintsi oma ülesannet täietõsidusega ei täitnud, sest 6. novembril, kui kirjandusmuuseum ametlikult koos raamatunäitusega avati, oli tema läinud jahile.²⁰² Märtsis 1946 seadis Haberman sisse päevaaruande kohustuse. Iga õhtu tuli viia sedel tema lauale, mis pidi andma ülevaate päeva jooksul tehtud tööst ja täidetud ülesannetest, mille ta hommikuti üle vaatas ja vajadusel teostas järelkontrolli. Antud aruandlus kestis mõnda aega, kuid hiljem kasvas üle pea ning jäi soiku.²⁰³

1945. aastast oli süvenenud töötajaskonna poliitilise lojaalsuse kontrollimine. Direktorilt nõuti lisaks töötajate ankeetidele ka nende iseloomustusi. Aeg-ajalt tegi muuseumisse kontrollkäike Kultuurhariduse Asutiste Komitee²⁰⁴ kaadrite osakonna juhataja, kes lisaks ankeetide kontrollimisele töötajaid individuaalselt küsitles.²⁰⁵ Richard Viidalepa tööpäevikust leiab märkmeid, kuidas 1946. aasta veebruari alguses on kogu töötajaskond kahel korral

¹⁹⁹ EKM n 4, s 6, l 13: Riikliku Kirjandusmuuseumi Ametiühingu protokoll nr 20, 31.05.1946.

²⁰⁰ EKM n 1, s 7, l 69: Direktori käskkirjad 1940-1946.

²⁰¹ EKM n 1, s 7, l 72: Direktori käskkirjad 1940-1946.

²⁰² Richard Viidalepa tööpäevik 06.11.1945 sissekanne.

²⁰³ Liis Raud, „Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1945-1955)“, *Juurtega sajandite mullas. Kogumik F. R. Kreutzwaldi nim. kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks*, (Tallinn, 1990), 40.

²⁰⁴ Kirjandusmuuseum kuulus alates 01.08.1945 Kultuurhariduslike Asutiste Komitee alla.

²⁰⁵ Richard Viidalepa tööpäevik 09.02.1946 sissekanne.

Kultuurhariduse Asutiste Komitee nõudel ankeete ümber kirjutatud.²⁰⁶ Kontrollimised töötajate vallandamisi siiski kaasa ei toonud.

Haberman hakkas tegelema kollektiivi laiendamisega. Loodi teadussekretäri ametikoht, mille esimeseks täitjaks oli Mihhail Sõštšikov²⁰⁷ ning hiljem Juhan Käosaar.²⁰⁸ Liis Raud jätkas käsikirjade osakonna juhatajana, Endel Annus sai pärast Palmi lahkumist arhiivraamatukogu juhatajaks, Viidalepp kinnitati direktori asetäitjaks teaduslikul alal, mistõttu pidi rahvaluule osakonna juhataja loovutama Erna Normanile, kes oli antud osakonnas töötanud alates 1929. aastast. Bibliograafia juhatajaks määrati Alma Mõttus, kes oli samuti muuseumiga seotud juba 1942. aastast. Seega, oli juhtkonna kõige värskemad liikmed teadussekretär ning direktor ise. 1946. aasta 1. juuni seisuga oli ametis 31 inimest, neist parteiliikmelisus vaid Alice Habermanil.²⁰⁹

3.6. Kirjandusmuuseumi liitumine Eesti NSV Teaduste Akadeemiaga

Kirjandusmuuseumi liitmine Eesti NSV Teaduste Akadeemia (ENSV TA) süsteemi tuli esimest korda jutuks 1945. aasta juulikuus, mil Viidalepp pidas kirjavahetust Hans Kruusiga, kes oli äsja saanud ENSV TA organiseerimise toimkonna etteotsa.²¹⁰ Viidalepp loetles Kruusile kirjandusmuuseumi probleemid, nentides, et keskasutustelt ei ole toetust saadud, hoolimata mitmetest kirjadest ning kohtumistest. Viidalepp teeb ettepaneku kirjandusmuuseumi töö paremaks korraldamiseks viida see mõne teadusasutuse, näiteks ENSV TA alluvusse, sest muuseumi töö on täiesti võrreldav Tartu Ülikooli instituutidega.²¹¹ Mõned päevad hiljem edastab Viidalepp Kruusile kirjandusmuuseumi tegevuse ülevaate, kus kirjeldab osakondade ajalugu, kogusid ning publikatsioone.²¹² Samal ajal käis ka hariduse rahvakomissariaadi ümber struktureerimine ning 1. augustiks olid poliithariduslikud asutused liidetud (muuseumid, raamatukogud, rahvamajad jt) Eesti Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Kultuurhariduslike Asutiste Komiteega (KAK). Seega oli alluvussuhted selleks hetkeks otsustatud,²¹³ kuid paralleelset jätkus ENSV TA organiseerimine. 13. septembril 1945 esitas Kruus rahvakomissaride nõukogu esimehele Aleksander Veimerile ülevaate loodavast ENSV TAst ühes põhikirja projekti,

²⁰⁶ Richard Viidalepa tööpäevik 08.02.1946 ja 20.02.1946 sissekanded.

²⁰⁷ Töötas hiljem, kirjandusmuuseumist lahkudes Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogus erifondi juhatajana.

²⁰⁸ EKM n 1, s 7, l 84: Direktori käskkirjad 1940-1946.

²⁰⁹ EKM n 1, s 66, l 25: Kirjavahetus ja isikulised andmed kaadrite alal. Töötajate nimekiri.

²¹⁰ Ken Kalling, Erik Tammiksaar, Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeltule, 74.

²¹¹ EKM n 1, s 48, l 5: Kirjavahetus muuseumi teadusliku tegevuse organiseerimise kohta.

²¹² EKM n 1, s 50, l 5: Kirjandusmuuseumi tegevuse ajalooline ülevaade professor H. Kruusile.

²¹³ RA, ERA.R-1.15.29, l 5.

loodavate instituutide ning nende uurimisbaasidega. Kirjandusmuuseum pidi saama üheks ühiskonnateaduste osakonna uurimisbaasiks.²¹⁴

Ilmselt olid muuseumite juhatajad teadlikud eelseisvatest ümberkorraldustest, kuid kindlasti oli seda Alice Haberman, sest tema abikaasa Harald Haberman oli Tartu Ülikooli õppeprorektorina akadeemia asutamise juures, hiljem ka selle korrespondeeriv liige.²¹⁵ Alice Haberman pooldas liitumist Eesti NSV Teaduste Akadeemiaga, sest Nõukogude Venemaa muuseumid kuulusid kõik NSVL TA süsteemi, saades nii sisulist juhatust teadustöö valdkonnas. Ebasoosiv oli ta loodava Keele ja Kirjanduse Instituudi suhtes, mille uurimisbaasiks kirjandusmuuseum antud süsteemis sai. Keele ja Kirjanduse instituudi nõrkuseks pidas ta sobiva kaadri puudulikkust, mis ei suudaks kirjandusmuuseumit teadusliku töö alal piisavalt instrueerida. Kaadriküsimuse seadis ta ka kirjandusmuuseumi nõrkuseks, sest kõigil töötajatel ei ole kõrgharidust.²¹⁶

23. jaanuaril 1946 annab ENSV Rahvakomissaride nõukogu välja määruse Eesti NSV Teaduste Akadeemia loomiseks.²¹⁷ Ühiskonnateaduse osakonna moodustasid: Keele ja Kirjanduse instituut, Ajaloo Instituut, Majanduse Instituut, Õigusteaduse sektor, Pedagoogika sektor, Eesti Rahva Muuseum, Riiklik Kirjandusmuuseum, Ajaloomuuseum, Õpetatud Eesti Selts ja Akadeemiline Emakeele Selts.²¹⁸ Loodud osakondade juhtideks said akadeemik-sekretärid, humanitaarteaduse instituudis määrati selleks esialgu Hans Kruus.²¹⁹ Kõikide organisatsioonide direktorid kuulusid koheselt EK(b)P keskkomitee nomenklatuuri nimestikku.²²⁰ Seega, sai kirjandusmuuseumist võrdne asutus teiste ühiskonnateaduste instituutide seas.

Kirjandusmuuseum lülitus ENSV TA koosseisu juba 1. juulist koos ERMi ja Riikliku Ajaloomuuseumiga.²²¹ Alluti Ühiskonnateaduse osakonna akadeemik-sekretärile, kes kinnitas ametisse kirjandusmuuseumi kaadri. Direktori, raamatupidaja ja teadusliku sekretäri puhul oli lõplikuks kinnitajaks ENSV TA President.²²² Enne liitumist oli koosseisus 31 inimest ning see jäi esialgu muutmata. TA esimestel tööaastatel president ning akadeemik-sekretär kaadri valikutesse siiski ei sekkunud, sest kvalifitseeritud tööjõudu, veel enam poliitiliselt sobivaid isikuid, oli raske leida.²²³ Kuigi Haberman oli unistanud eraldi ekspositsiooni osakonnast, jäi asutuse struktuur

²¹⁴ K. Kalling, E. Tammiksaar, Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeltusi, 76.

²¹⁵ Dimitri Kaljo, „Kronoloogia 1938-2007“, *Eesti teaduste Akadeemia. Aastatest Akadeemias*, (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008), 122.

²¹⁶ RA, ERA.R-1.15.37, l 13.

²¹⁷ D. Kaljo, Eesti teaduste Akadeemia. Aastatest Akadeemias, 22.

²¹⁸ D. Kaljo, Eesti teaduste Akadeemia. Aastatest Akadeemias, 22.

²¹⁹ K. Kalling, E. Tammiksaar, Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeltusi, 82.

²²⁰ Samas, 91.

²²¹ D. Kaljo, Eesti teaduste Akadeemia. Aastatest Akadeemias, 123.

²²² EKM, n 1, s 87, l 4-5: Muuseumi põhimäärus, sisekorramäärus ja arhiivi põhimäärus.

²²³ K. Kalling, E. Tammiksaar, Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeltusi, 85.

siiski endiseks. Ka sisulise töö spetsiifika ei muutunud. Kirjandusmuuseum ja selle arhiivid olid olnud kogu aeg uurimisbaasiks kirjanduse ja rahvaluule alal, kuid nüüd oli see asutuse põhimääruses kinnitatud.

Nõukogude okupatsiooni taaskehtestamisel tugevnes ideoloogiline surve. Kirjandusmuuseumi ülesandeks sai läbi näituste ja publikatsioonide olla eeskujuks rahva teadvuse ümberkujundamisel. Siiski antud ajavahemikul ei ilmunud kirjandusmuuseumil mitte ühtegi teaduslikku käsitlust. Näituste korraldamisel kehtestati nii eel- kui järeltsensuur, mis jättis töötajatele kitsad võimalused väljapanekute korraldamiseks. Muuseumi arhiividest tuli eemaldada võimule ebasobiv aines. Positiivse poole pealt peab välja tooma, et vähemalt esmalt püüdis Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat kaasa aidata erifondi loomisele kirjandusmuuseumis. Alates 1945. aastast süvenes kaadri poliitilise lojaalsuse kontrollimine, mis viis ka kirjandusmuuseumi töötajate represseerimiseni. Uue direktori ametisse määramine pidi kindlustama kirjandusmuuseumi kujunemise nõukogulikuks asutuseks, mis vähemalt väliselt mingil määral õnnestus.

Kokkuvõte

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärk oli uurida kirjandusmuuseumi tegevust aastatel 1940–1946. Anti ülevaade kultuuriasutuse kujunemisest, mis oli loodud uue režiimi tingimustes, sealjuures peatuti olulisematel sündmustel vaadeldava perioodi jooksul. Töö teiseks eesmärgiks oli uurida, milliseid ideoloogilisi ülesandeid pidi kultuuriasutus erinevatel okupatsiooniperioodidel täitma ning kuidas valitsev võim asutuse töösse sekkus.

Kirjandusmuuseum asutati 1940. aastal natsionaliseeritud Eesti Rahva Muuseumi tulemusena, mille neli ajaloolist osakonda liideti Riiklikuks Kirjandusmuuseumiks. Kuigi muuseum oli uue võimu tingimustes loodud kultuuriasutus, jäid püsima osakondades väljakujunenud funktsioonid ja traditsioonid. Võimude poolt jäi puutumata esialgne arhiivide struktuur ning säilitati juba varem ametis olnud töötajaskond. Nõukogude esimesel okupatsioonil sekkus võim asutuse töösse propagandistlikel eesmärkidel, anti suuniseid teadus- ja näitusealasteks töödeks. Siiski tugevamat sisulist kontrolli selle üle ei kehtestatud ning ilmuda said publikatsioonid, mille käsikirjad olid juba varem koostatud. Riigivõimu vahetusest andis aimu ka poliithariduse ilmumine muuseumi töökavasse, kuid avalikesse marksismi-leninismi loengutest osavõtmistesse suhtuti leigelt. Samuti ei kehtestatud kontrolli nendes osalemise üle.

Saksa okupatsiooni kehtestamisel asus Eesti Omavalitsus kärpima majanduslikult mitte tootvate asutuste eelarveid, nii püüti teha liitmiskatseid Tartus asuvate muuseumite vahel. Alandades töötajate tasusid õnnestus Mart Lepikul läbi suruda kirjandusmuuseumi eksisteerimine kuni 1942. aasta sügiseni. Siiski leiti võimalus kirjandusmuuseumi kui iseseisva asutuse sulgemiseks ning tema osakonnad liideti Tartu Ülikooliga. Positiivse koha pealt võib välja tuua, et sellegi poolest säilis kirjandusmuuseumi töötajaskond ning osakondade funktsioonid. Perioodi 1943-1944 olulisemaks aktsiooniks sai sõjarinde lähenemise tõttu kultuurivarade evakueerimine, mille läbiviimist Saksa võimud toetasid. Antud tegevuse tulemusena olid sõjakahjud kirjandusmuuseumi kultuurivaradele minimaalsed.

Nõukogude võimu taaskehtestamisel algas kirjandusmuuseumi jaoks keeruline ajajärk, mis kulges paralleelselt ideoloogilise surve tugevdamisega. 1945. aasta alguses süvenes kaadri poliitilise lojaalsuse kontrollimine, mis viis arreteerimisteni Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi poolt. Kohtadelt vabastati direktor Mart Lepik, teaduslik töötaja Herbert Tampere ning bibliograafiaosakonna juhataja August Palm. Okupatsioonirežiim kehtestas arhiiviainesele juurdepääsupiirangud, mis muutis paljuski arhiivide põhifunktsiooni – olla avatud uurimisbaasiks. Nõukogude ideoloogiaga mittesobivad materjalid tuli üle anda erifondidesse, mis olid spetsiaalselt

suuremate arhiivide ja raamatukogude juurde asutatud. Kuigi Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat püüdis kaasa aidata erifondi loomisele kirjandusmuuseumisse, see siiski veel 1945. aastal ei õnnestunud.

Oluliseks protsessiks 1945. aasta vältel kujunes kultuurivarade reevakueerimine, mille lõplik teostamine õnnestus Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu pool saadud abiga. Uurimusest selgus, et mitmetel probleemsetel juhtudel pöörduiti otse, kas hariduse rahvakomissari või rahvakomissaride nõukogu poole. Põhjuseks võib pidada muuseumitöötajate isiklikke kontakte selleaegsete kultuurivaldkonna võtmefiguuride Nigol Andreseni ja Hans Kruusiga.

1945. aasta septembris määrati kirjandusmuuseumile uus direktor Alice Haberman, kelle ülesandeks sai kirjandusmuuseumi ümberkujundamine nõukogulikuks austuseks. Muuseumi ülesandeks sai läbi näituste ja publikatsioonide olla eeskujuks rahva teadvuse ümberkujundamisel. Poliitharidus seati sõjajärgsel perioodil võrdväärsele kohale asutuse sisulise tööga. Erinevatel poliitseminaridel osalemine sai juhtivatele töötajatele kohustuseks. Siiski, peale uue direktori esimest tööaastat, oli parteiliikmelisus vaid temal endal. Mistõttu võib järeldada, et uuritava perioodi jooksul oli ideoloogiline pööre vaid väline. Kirjandusmuuseumi kui teadusasutuse positsiooni kinnitas liitumine Eesti NSV Teaduste Akadeemiaga.

Antud uurimuse tulemusena koondati kirjandusmuuseumi ajalugu perioodil 1940–1946, püüdes olla eeltööks järgnevatele käsitlustele. Kindlasti väärrib kirjandusmuuseumi ajalugu veel edaspidist uurimist. Lähtuda saaks mitmest aspektist ning perioodist. Näiteks keskenduda stalinismi kõrgperioodile ning analüüsida muuseumis toimunud protsesse või läheneda isikupõhiselt – muuseumi direktorite kaudu, sest paljuski just inimesed kujundavad asutuse iseloomu ning väärtused.

Summary

Estonian Literary Museum 1940 - 1946

The aim of this thesis is to give an overview and analyse the history of Estonian Literary Museum during the period from 1940 to 1946. This period is largely uncovered by existing literature but is important since the museum was founded in 1940. Chronicling of this period is also important for understanding the state policy towards institutions dealing with Estonian cultural heritage since Estonia was an occupied state – this is analysed through the functions assigned to the museum by the state. This research paper is based on primary archival sources from the Estonian Literary Museum and Estonian National Archives.

This thesis is divided into three main chapters. In the first one, the author covers the beginning of the first occupation period by Soviet Union and how the reorganization of state institutions lead to the formation of the Estonian Literary Museum. The resulting analysis determined that during this period the museum was seldomly used as a tool by the state to spread its ideology. The day-to-day tasks and staff remained relatively unchanged. This is for example characterised by the introduction of mandatory political education courses but the participation was not enforced – meaning that the resulting participation was low.

The second chapter covers the period of German occupation from 1941 to 1944. The chapter focuses on two important events – the museum’s merger with the University of Tartu and the evacuation process of the museum preceding the second occupation period of the Soviet Union. This period is characterised by the struggle to avoid the merger which was intended to be a measure to reduce operating costs. The author found that the German administration had little interest in using the museum to spread its ideology. As for the evacuation process, it was determined that the evacuation process was very successful and most of the museum’s assets were saved because of it.

The third chapter covers the period of the second occupation by the Soviet Union from 1944 to 1946. This period sees many of the leading figures of the museum arrested and the implementation of much stricter control on the access to the archives kept by the museum. A new director, Alice Haberman, was appointed whose main task was to make the museum fit to the new regime. Under the new leadership literature and archived documents not fitting the new regime’s ideology were relocated to special purpose archives.

As a result of this thesis the period of 1940 to 1946 in the history of Estonian Literary Museum is now better chronicled. The results of this thesis are thus useful for Estonian Literary Museum itself but can be used more broadly for other studies focusing on Estonian state institutions dealing with national heritage.

Future research can be conducted based on this thesis to analyse each time period comprehensively.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum

Nimistu 1 – Eesti Kirjandusmuuseumi asutuse dokumendid

Nimistu 2 – Eesti Kirjandusmuuseumi töötajate toimikud

Nimistu 4 – Eesti Kirjandusmuuseumi ametiühingu dokumendid

Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv

August Palmi fond 286

Mart Lepiku fond 315

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Richard Viidalepa tööpäevikud 1945 – 1947, korrastamata materjalid

Rahvusarhiiv

RA, EAA.2100 - Eesti Vabariigi Tartu Ülikool

RA, ERA.R-14 - ENSV Haridusministeerium

RA, ERA.R-1 - Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

RA, ERA.R-1570 - ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Kultuurhariduslike Asutuste Komitee

Kirjandus

Adamson, V. „ENSV TA Fr. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakond“, *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed*, toim Rudolf Põldmäe (Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1964), 289-301.

Annist, S. „Tartu haritlaste vestlused NKVD-ga 1945–1946“, *Töid ajaloo alalt 6. Varia historica I* (Tallinn: AS Pakett, 2006), 155- 172.

Hinrikus, R. „Kirjandusmuuseum rahvusliku arhiivina“, *Tulimuld*, 3 (1989), 120-129.

Kahu, M. Juurtega sajandite mullas. Kogumik F. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks (Tartu: Tartu trükikoda, 1990).

Kaljo, D. Kronoloogia 1938-2007, *Eesti teaduste Akadeemia. Aastatest Akadeemias*, toim Ain-Elmar Kaasik (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008), 120-151.

- Kalling, K; Tammiksaar, E.** Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeltusi (Tallinna. Tallinna Raamatutrükikoda, 2008).
- Karjahärm, T; Sirk V.** Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940-1987 (Tallinn: Argo, 2007).
- Kibal, B; Prisko, P; Tannberg, T; Valge, J.** „Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs“, *Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal*, toim Tõnu Tannberg (Tartu: OÜ Greif, 2005)
- Kiipus, M.** „Kroonika“, *Varamu lummuses*, toim Kanni Labi, (Tartu: Greif, 2009), 229-251.
- Kreegipuu, T.** „Eesti kultuurielu sovetiseerimine: Nõukogude kultuurpoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944-1954“, *Eesti NSV aastatel 1944-1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost Tõnu Tannberg (Tartu: OÜ Greif, 2007), 352-386.
- Kukk, I.** „Kui Kremli täht valgustas muuseumi. Stalinismiaegsetest ümberkorraldustest Eesti muuseumides“, *Akadeemia*, 4 (2009), 690–702.
- Kuuli, O.** Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940-1954), (Tallinn, 2007).
- Kõiv, L.** „Tallinna Linnaarhiiv 1941-1944“, *Ex Archivo Civitatis. Tallinna Linnaarhiivi ajaloost*, toim Leeni Silk (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2008), 140- 176.
- Noorhani, P.** Mnemosyne teenistuses. Kogumik Eesti Kultuuriloolise arhiivi 75. aastapäevaks. (Tartu: Kroonpress, 2004).
- Olesk, P; Veidemann, R.** *Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum Teatmik.* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982).
- Palm, A.** „Arhiivraamatukogu evakuatsioonis“, *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed*, toim Heino Räim (Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1974), 93-118.
- Põldmäe, R.** „Kirjandusmuuseum aastail 1941-1942“, *Keel ja Kirjandus*, 6 (1985), 314- 319.
- Rahi Tamm, A.** „Arhiivid Nõukogude repressiivaparaadi teenistuses. “Poliitvärvingute” kartoteek Eestis 1940-1956“, *Ajalooline Ajakiri* (2009) 1/2 (127/128), 123.
- Reinold, M.** „Oskar Urgati teest ja tööst 80. Sünnipäeva puhul“, *Keel ja Kirjandus*, 10 (1980), 588-600.
- Uibu, H.** „Eesti Rahva Muuseum Rahvuskultuuri säilitajana aastail 1941-1944“, *Kultuur Eestis sõja-aastail 1941-1944*, toim Kaalu Kirme, Maris Kirme (Tallinn: OÜ Valipress, 1998), 104-111.
- Vahtre, S.** Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni (Tartu: Ilmamaa, 2005).
- Veskimägi, K.-O.** Nõukogude uuelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1996).

Viidalepp, R. „Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal“, *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed*, toim Meelik Kahu (Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1969), 169-194.

Perioodika

Aaver, E; Tonts, Ü. „Mälestuskilde esimesest viiest aastast“, *Edasi*, 26.12.1965.

Lahi, Riho. „Tartu pommitamine 9.- 25. juuli 1941“, *Postimees* 13.07.1943.

Raud, R. Avatakse Riiklik Kirjandusmuuseum Tartus, *Sirp ja Vasar*, 11.11.1945.

Viidalepp, R. „Mälestusi Kirjandusmuuseumi taasavamisest 1945. aastal“, *Sirp ja Vasar*, 07.06.1985.

„Eramuuseumide riigistamise seadus“, *Hariduse Rahvakomissariaadi Teataja*, 27.09.1941.

„Riiklik Kirjandusmuuseum Tartus“, *Sirp ja Vasar*, 14.09.1946.

Internetiallikad

Eesti Entsüklopeedia – (http://entsyklopeedia.ee/artikkel/haberman_harald) Külastatud 26.05.2019.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Anne Ostrak, (sünnikuupäev 06.07.1989)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

„EESTI KIRJANDUSMUUSEUM 1940 – 1946“,

mille juhendaja on dotsent Anu Raudsepp

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Anne Ostrak

Tartus, 26.05.2019